

Olof Petersson

Samhällskonsten

SNS författningsprojekt

SNS Förlag

SAMHÄLLSKONSTEN

Böcker från SNS författningsprojekt

OLOF PETERSSON – *Sambällskonsten*, 1999

Olof Petersson

Samhällskonsten

SNS författningsprojekt

SNS Förlag

SNS Förlag
Box 5629
114 86 Stockholm
Telefon 08-507 025 00
Telefax 08-507 025 25
E-post bok.info.order@sns.se
Hemsida <http://www.sns.se>

Studieförbundet Näringsliv och Samhälle är ett partipolitiskt obundet forum för forskning och debatt om centrala samhällsfrågor. SNS Författningsprojekt analyserar konsekvenserna av konstitutionella förändringar. Sverige står inför ett stort antal författningspolitiska handlingsalternativ. Projektets uppgift är att ge ett systematiskt kunskapsunderlag för dessa konstitutionella vägval. Forskningsprojektets huvudfinansierare är Knut och Alice Wallenbergs Stiftelse. Projektets hemsida <http://www.const.sns.se>

Samhällskonsten
Olof Petersson
Första upplagan
Första tryckningen

© 1999 Författaren och SNS Förlag
Omslag & grafisk form Göran Eklund
Tryck Fälth & Hässler AB, Smedjebacken, 1999
ISBN 91 7150 753 1

FÖRORD 7

KAPITEL 1

Positivism eller relativism? 9

Positivism 9

Relativism 10

Kriticism 12

KAPITEL 2

Naturvetenskap eller humaniora? 17

Med naturvetenskap som förebild 18

Med humaniora som förebild 21

De tre kulturerna 22

KAPITEL 3

Kollektivism eller individualism? 27

Gemeinschaft eller Gesellschaft? 28

Integration eller aggregering? 30

Kommunitarism eller libertarianism? 33

Kompromissförsök 35

KAPITEL 4

Följa och välja 37

Kollektivism 40

Individualism 42

Autonomi 43

Oordning 45

Samhällskonsten 46

KAPITEL 5

Tre sätt att förstå samhället 49

Den sociologiska människan 50

Den ekonomiska människan 52

Den politiska människan 53

Tre slags logik 56

KAPITEL 6

Samhällets samvete 63

Kollektivismens demokrati 63

Individualismens demokrati 66

Autonomins demokrati 69

KAPITEL 7

Fri åsiktsbildning 77

Socialisation 77

Åsiktsmarknad 79

Samtalsdemokrati 81

KAPITEL 8

Institutioner 87

Omgivning 90

Handlingsmönster 92

Självreflektion 93

KAPITEL 9

Författningspolitik 97

Tre perspektiv 99

Normhierarki 100

Stabilitet och förändring 103

Författningspolitik 104

Ett forskningsprogram 107

KAPITEL 10

Slutsatser 117

REFERENSER 121

Ända sedan kalla kriget har allt som liknar den tredje ståndpunkten haft dåligt rykte. Vägran att välja något av två motstående läger har betraktats som det yttersta beviset på vankelmod och feghet.

Denna bok utges därför under betydande risk. Innehållet formar sig nämligen till ett angrepp på dualismens tyranni. Åtskilliga av samhällsdebattens förhärskande tudelningar visar sig vid närmare betraktande vara högst tvivelaktiga. Samhällsteoriernas kartor är felritade.

Att söka ett alternativ till polariseringarnas befästningar behöver ingalunda vara uttryck för villrådighet eller tankelättja. Tvärtom borde det vara envars ansvar att reflektera över om ens ställningstaganden deformerats av tvånget att välja mellan ofullständiga alternativ. Tankens frihet och samhällsdebattens vitalitet skulle gynnas av ett kritiskt ifrågasättande av de stereotypa scheman som i så stor utsträckning tillåtit dominera det offentliga samtalet.

Denna bok bildar både en början och ett slut. De tankar som här fästs på pränt är resultatet av en nu ganska omfattande forskning om demokrati och makt. Boken är på sitt sätt ett facit till de forskningsproblem som jag formulerat i tidigare skrifter. Samtidigt utgör den en inledning till ett projekt om Sveriges konstitutionella framtid. Boken innehåller förslag till lösningar på några av samhällsvetenskapens principproblem. Det är min förhoppning att de skall visa sig fruktbara för den praktiska forskningsuppgiften att finna bättre fungerande spelregler för den demokratiska processen.

Texten har växt fram under långa och många samtal med kolleger inom och utom landet. Jag vill särskilt tacka Karl-Göran Algotsson, Jörgen Hermansson, Per Molander, Birgitta Sweden-

borg och Anna Wahlgren för deras konstruktiva synpunkter på manuskriptet.

Stockholm i januari 1999

Olof Petersson

Positivism eller relativism?

Strävan att förstå samhället på vetenskaplig grund kan förefalla fåfäng. Samhällslivet verkar inte följa några naturlagar. Det saknas en oomstridd karta över den mänskliga samlevnadens landskap. Beträktaren ingår själv i ett socialt, kulturellt, ekonomiskt och politiskt sammanhang. Frågan är om samhällsvetenskap över huvud taget är möjlig.

En del av tvivlen på samhällsforskningen går så djupt att de drabbar hela tanken på vetenskapligt grundad kunskap. Under detta århundrade har synen på vetenskapen pendlat mellan högstämd tilltro och nedslående cynism. Även om denna debatt i stor utsträckning förts inom det naturvetenskapliga fältet så berör den kulturvetenskaperna i synnerhet. Forskningen om människans samhällsliv har en svagt utvecklad självförståelse och har därmed nedsatt motståndskraft mot fundamentala ifrågasättanden.

Det har knappast funnits något samhälle som helt saknat självreflektion. Människan har alltid undrat över sitt ursprung och öde. Myter, legender, ceremonier och maktsymboler har givit den enskilde ett sammanhang. Det är först i sen tid som samhällets berättelse om sig självt fått vetenskapliga anspråk. Den moderna samhällsvetenskapens födelse kan dateras till 1800-talets mitt.

Positivism

Positivismens samhällslära brukar förknippas med den franske samhällsfilosofen August Comte. För honom var det vetenskapliga perspektivet på samhället ett uttryck för den mänskliga andens högsta och slutliga stadium. Tankeutvecklingens historia passerade tre olika faser. Det ursprungliga tillståndet var det teologiska. Skilda samhällsfenomen tolkades som att gudar och övernaturliga

krafter ingrep i människornas liv. Den andra etappen på människoandens väg var den metafysiska. Även här förklarades olika händelser under hänvisning till övernaturliga fenomen, men orsaksförloppet hade avpersonaliserats. Metafysiska förklaringar förutsatte abstrakta krafter, såsom fysikens eter och psykologins själ. Det tredje stadiet var det positiva. På samma sätt som människan successivt kartlagt naturlagarna höll hon nu på att upptäcka samhällets rörelselagar. Comte utvecklade ett program för en social fysik och räknas som en av sociologins grundläggare. Hans tro på positivismen förenades med en övertygelse om behovet av sociala reformer. Flera latinamerikanska författningar i slutet av 1800-talet inspirerades av Comtes program och Brasiliens flagga bär än i dag positivismens stolta devis »Ordning och framsteg«.

Positivismens idéer har spelat stor roll för det senaste seklets vetenskapsteori. Även om positivismen inte bildar en enda enhetlig skola finns det vissa bärande tankar. Positivisterna definierade sig som en motståndsrörelse, som det rationella förnuftets bålverk mot idealism och spekulatión. Det vetenskapliga språket borde rensas från metafysik och mångtydighet. Uppgiften var att genom begreppsanalys skapa ett enhetligt språk för alla vetenskaper. Logik och matematik blev viktiga hjälpvetenskaper. Ut-sågor om verkligheten måste grundas på empirisk erfarenhet och direkt observation. Positivismen har därför också blivit känd under namnet logisk empirism. En vetenskaplig sats måste vara testbar. Satser borde organiseras i ett logiskt system, där hypoteser kunde härledas ur överordnade satser. Slutmålet var att formulera vetenskapliga lagar med generell räckvidd.

Relativism

Positivismen hamnade snart under attack. I sin mest radikala form innebar kritiken ett ifrågasättande av hela idén om vetenskaplig forskning. Positivismens världsbild byggde på en knivskarp gräns mellan vetenskap och annan verksamhet. Om denna gräns nu raderades bort hotades hela vetenskapens särart och existensberättigande.

I raden av antipositivistiska manifest finns det ett som förtjänar

ett särskilt omnämmande. Med sin tillspetsade tes har Paul Feyerabend med boken *Ned med metodologin!* (1977) blivit en standardreferens i det sena 1900-talets vetenskapsdebatt. Han säger sig uttryckligen åsyfta en anarkistisk metodologi och en motsvarande anarkistisk vetenskap. Därigenom avsäger han sig anspråken på att besitta en särskild kunskap om vad som är bra och vad som är dåligt inom vetenskaperna. Var och en kan läsa termerna på sitt sätt och i överensstämmelse med den tradition forskaren själv tillhör. Vetenskapen har inte någon speciell metod, och uppdelningen mellan vetenskap och icke-vetenskap är ödesdiger för kunskapsutvecklingen. Ingen metod är därför bättre än den andra. Allt är tillåtet.

Ståndpunkter med detta eller snarlikt innehåll upptogs sedermera i den postmodernistiska vetenskapskritiken. Denna riktning är nu ingalunda enhetlig (Rosenau 1992). Flera postmodernister har bidragit till samhällsforskningen genom att peka på begränsningarna i konventionella hypoteser och teorier. Etablerade uppfattningar om tid, rum, språk och representation har blivit föremål för kritisk granskning. Den finns emellertid postmodernister som dessutom ifrågasatt den kunskapsteoretiska grundvalen för all vetenskap. Det finns ingen sanning; alla utsagor är relativa och endast uttryck för språk, tillhörighet, kultur eller individuella egenheter. Därmed upphör möjligheten att avgöra om det ena påståendet är mer rätt eller sant än det andra. I relativismens värld upphör möjligheten att kommunicera.

Vetenskapsteoretiker har påpekat att relativismen kan ses som en motreaktion mot de mest extrema och mest svårförsvrade uttrycken av positivismen. Om den absolut säkra kunskapen är omöjlig måste man kanske förkasta tanken på all systematisk kunskap. Om total objektivitet är ouppnåelig kanske alternativet utgörs av total subjektivitet. Om valet mellan alternativa teorier inte kan avgöras på perfekt rationella grunder återstår kanske bara godtycket. Positivismen driven till sin yttersta konsekvens slår över i relativism (Laudan 1996).

Kriticism

Uppdelningen mellan positivism och relativism är förvisso en förenkling, men ger ändå en tämligen rättvisande bild av debattläget. Polariseringen är emellertid otillfredsställande som vägvisare för tanken. De två lägren är ingalunda enhetliga. Både positivism och relativism är samlingsbeteckningar, vilka inom sig rymmer ställningstaganden till flera, delvis olika företeelser. Det innebär att debatten, som den hittills beskrivits, inte är uttömmande. Lyckligtvis ryms även andra åsikter.

Delar av positivismen förtjänar att försvaras. I den mån ett vetenskapligt tillvägagångssätt särskiljer sig från annan verksamhet finns det anledning att upprätthålla den allmänna tanken på ett gränsdragningskriterium. Kraven på logisk konsistens och empirisk provbarhet är allmänna och visserligen inte tillräckliga krav, men ändå värda ett försvar. Däremot finns det andra inslag i positivismen som inte längre kan anses vara hållbara. Varje vetenskapligt begrepp behöver inte kunna operationaliseras och mätas. Inom många vetenskapsgrenar är det knappast möjligt att uppnå, inte ens att sträva efter, generella lagar. Det finns i flera varianter av den positivistiska doktrinen också ett inslag av determinism och förutsägbarhet som inte heller kan upphöjas som allmän norm för all vetenskap.

Också omdömet om relativismen bör relativiseras. Vissa av postmodernisternas synpunkter förtjänar att tas på allvar. Kritiken av den naiva positivismens obekymrade uppfattning om språk och kunskapsbildning är i långa stycken berättigad. Vetenskaplig kunskap är ingen enkel avspegling av verkligheten, utan resultatet av forskarens aktiva och ofta problemfyllda kunskapsökande. Däremot behöver man inte följa relativisterna till deras nihilistiska ändpunkt. Det är fortfarande möjligt att med rimliga krav på klarhet och systematik kunna argumentera på vetenskaplig grund.

Det finns en filosof som bättre än andra lyckats formulera en vetenskapsteori som undviker både positivismens och relativismens fallgropar. Karl Popper, en portalfigur i 1900-talets filosofi, har utvecklat en delvis självständig uppfattning om vetenskapens natur. Hans idéer har betydelse inte bara för vetenskapens metodlära utan dessutom för den stora frågan om hur det moderna

samhället skall tolkas (jfr Petersson 1989).

Vad var det som gjorde att vetenskapen i det antika Grekland inte bara blivit berömd utan kommit att betraktas som ett mirakel och grundläggande för den västerländska kulturen? Det var knappast själva forskningsresultaten. Många av grekernas teorier och föreställningar betraktas numera som felaktiga och sedan länge överspelade. Storheten låg inte i första hand i resultaten, utan i metoden. Slutsatser grundade på systematisk observation ersatte myter och spekulation. Man fordrade belägg och rationella argument, man reflekterade över sina undersökningsmetoder. Attityden utgjordes av en egenartad blandning av övertygelse och skepticism. Djärva tankar framfördes, men de åtföljdes av motargument och självkritik. Slutsatser gjordes åtkomliga för öppen granskning och debatt (Lloyd 1987).

Denna inställning till kunskapsbildning och problemlösning har givits namnet kritisk rationalism eller criticism. Bland samtida filosofer är det framför allt Karl Popper som anknyt till denna tradition. Popper har dels formulerat ett antal kunskapsteoretiska grunder för vetenskapen, dels analyserat hur dessa grundprinciper kan tillämpas för att förstå politik och samhällsliv (Baudouin 1989, Holmberg 1984).

Den allmänna tanken är att all vetenskap börjar med problem och slutar med problem, och att vetenskapen växer genom upptäckt av nya djärva teorier och genom kritik av konkurrerande teorier (Popper 1972). Vetenskapliga upptäckter följer således tre steg. För det första gör sig människor föreställningar, skapar teorier och gissningar (*trial*) för att få grepp om de oräkneliga problem som den komplexa omvärlden erbjuder. För det andra, och det är detta som skiljer vetenskap från annan kunskap, underställs dessa hugskott en sträng och systematisk prövning; endast de teorier som överlever försöken att vederlägga dem (*error*) accepteras tills vidare. För det tredje görs hela denna granskningsprocedur tillgänglig för offentlig kritik. Om andra personer skall kunna upprepa försöken måste teorier och metoder vara möjliga att förmedla; de måste uppfylla kravet på intersubjektivitet.

Den kritiska rationalismens syn på kunskapsbildning har därmed tre karaktärsdrag. Den är probleminriktad, den bygger på

försök att vederlägga (falsifierbarhet) och den eftersträvar objektivitet i betydelsen intersubjektivitet (Baudouin 1989).

Betoningen av problemformuleringens betydelse utgör en kritik mot andra teorier om kunskapsbildning. Forskaren kan inte sitta och vänta tills naturen behagar avslöja sina hemligheter. Kunskap byggs inte genom att försiktigt lägga en detaljobservation till nästa. Kunskapsbildning är en aktiv handling. Naturen berättar ingenting utan att först bli tillfrågad. Ju nyare och ju djävare frågor, desto mer banbrytande kunskap. Upptäckter är skapande handlingar.

Vetenskapliga metodregler kan aldrig styra upptäckterna; fantasi och nytänkande kan inte regleras. Man kan skilja mellan å ena sidan uppfinningens och innovationens handlingar (*the context of discovery*) och å andra sidan prövningens och kontrollens handlingar (*the context of justification*). De vetenskapliga kriterierna har sin plats i försöken att vederlägga.

Det är endast meningsfullt att pröva teorier som inte i förväg immuniserats mot all kritik grundad på erfarenhet. Det är fåfängt att hoppas att man skall kunna nå den totala och slutliga Sanningen. Förnuftets försök att förstå den mångfaldiga verkligheten är endast preliminära. Däremot erbjuder vetenskapens metodregler ett instrument för att kritisera teories hållbarhet. Vetenskap är att på ett systematiskt sätt lära sig av misstag.

Den kritiska rationalismen är objektiv så till vida att den bygger på förutsättningen att det finns kriterier för att avgöra vad som är mer och vad som är mindre hållbart. Kritik förutsätter regler. Däremot antas inte att faktapåståenden direkt kan härledas ur verkligheten eller att forskaren är opåverkad av sina värderingar. Det finns ingen yttersta absolut säker grund för kunskapen; all kunskap är en produkt av människor. Objektivitet kan endast säkerställas via intersubjektivitet. Vetenskap som en samlad kunskapsmassa uppstår därför att många olika forskare delar ett gemensamt språk. Därigenom öppnas möjligheten till offentlighet och ömsesidig kritik. Den kritiska rationalismen innebär ett alternativ till de lika konventionella som ofruktbara debattpositionerna, nämligen fundamentalism, sökandet efter den yttersta grunden för den sanna kunskapen, och nihilism, skepticism gentemot varje

metodregel (Radnitzky 1987). Den kritiska rationalismen utgör inte endast en teori för vetenskaplig verksamhet. Dess grundläggande principer är tillämpliga även på samhällslivet. En kunskaps-teori kan därmed ses som en parallell, som en modell för samhällets organisation.

Syftet är inte att söka den absoluta sanningen, att söka konstruera det utopiska, perfekta samhället. Uppgiften är snarare att finna metoder för att kritisera teorier, för att försöka reducera det onda. Popper citerar med uppenbart instämmande Churchills berömda uttalande att demokratin inte är det perfekta styrelse-skicket, men däremot det minst dåliga.

Denna på sitt sätt modesta filosofi innebär ändå en försiktig framstegstanke. Varje generation har möjlighet att göra livet åtminstone något drägligare. Vår okunnighet är utan gräns, men så är lyckligtvis också vår förmåga att korrigerera våra misstag.

Det gäller därmed att finna institutionella metoder som tillåter att samhället utvecklas och förnyas, men som inte tillgriper kommando, instrumentalism eller utopiska ideologier. Ett samhälle i vilket den kritiska rationalismens principer förverkligats har kallats ett öppet samhälle (Popper 1966, 1992). Ett slutet samhälle präglas däremot av stammens och ättens organiska enhetlighet. Människorna i det slutna samhället styrs av magiska och irrationella vanor. Det sociala livets sedvanor och konventioner skiljs inte från naturens regelbundenheter; båda betraktas som styrda av en övernaturlig vilja. Förändringar utgör undantag och har karaktären av religiösa omvändelser eller införandet av nya magiska tabun. Livet är genomreglerat; varje situation har sina bestämda levnadsregler. Invånarna befinner sig sällan i situationer som ställer krav på självständiga beslut. Det finns därför få problem att lösa; särskilt sällsynta är problem av moralisk och etisk art.

I det öppna samhället strävar många människor efter att byta social position. Den mänskliga samlevnaden kännetecknas av föränderlighet snarare än stabilitet. Relationerna är opersonliga och abstrakta. Många förbindelser sker anonymt via byten och samarbete. Det finns inga absoluta sanningar. Det öppna samhället är sekulariserat; naturens lagar och religiösa föreställningar skiljs

från sociala konventioner. Samhället är differentierat: invånarna utför avgränsade och specialiserade uppgifter. Institutionerna accepterar och uppmuntrar ett fritt utbyte av idéer och kritik.

Den historiska utvecklingen har långt ifrån varit entydig. Det öppna och det slutna samhället utgör två kraftigt stiliserade renodlingar. Existerande samhällen har uppvisat drag av båda typerna. Den tidsmässiga förskjutningen är inte rätlinjig. Tack vare sjöfart och handel kom den atenska stadsstaten att uppvisa flera av det öppna samhällets drag. Platons idéer pekade emellertid snarast på det slutna samhällets modell. Renässansen, upplysningstiden och 1789 års idéer gynnade det öppna samhället medan 1900-talets diktaturer utgör yttringar av det slutna samhällets principer. Det slutna samhället hör samman med den totalitära staten. Den liberala demokratin förverkligas i ett öppet samhälle.

Naturvetenskap eller humaniora?

Sällan har ett inlägg i kulturdebatten fått ett sådant genomslag. När den engelske fysikern, ämbetsmannen och författaren C.P. Snow år 1959 publicerade sin bok om de två kulturerna slog han an en sträng som omedelbart fann en resonansbotten i hela västvärlden. Genom det intellektuella livet gick det, enligt Snow, en till synes oöverbryggbar förkastningspricka. Naturvetenskap var naturvetenskap, humaniora humaniora och aldrig möttes de två.

Snows tes bidrog verksamt till att sprida och befästa bilden av de två kulturerna, men han kunde inte göra anspråk på upphovsrätten. Uppdelningen mellan de kyligt rationella och den inlevelsefulla intuitionen går långt tillbaka i tankelivets historia. Motsatsparet kan om man så vill spåras i konflikten mellan upplysning och romantik, mellan apollinskt och dionysiskt.

Det var ändå inte förrän 1800-talets naturvetenskapliga genombrott som tudelningens problem blev riktigt brännande. För den socialforskning som trevande började reflektera över sin identitet erbjöd motsatsparet en uppsättning rollkostymer och ett mer eller mindre färdigskrivet manuskript.

Försöken att utforma en samhällsforskning efter naturvetenskaplig förebild vållade stundtals stark opposition. Inom tyskspråkig samhällsvetenskap utbröt under 1880-talet en häftig debatt. Det ena lägret i denna *Methodenstreit* representerades av den österrikiske ekonomen Karl Menger, som utvecklade en generell, abstrakt och deduktiv teori om fritt väljande individer. På den andra sidan stod den historiska skolan, företrädd av Gustaf Schmoller. Forskaren borde i stället samla en mängd konkret historiskt och statistiskt material och arbeta induktivt; teorierna borde formuleras först när forskaren vunnit insikt om verklighetens mångfald och nyanser.

Med naturvetenskap som förebild

Man behöver inte studera många läroböcker i samhällsvetenskaplig metod förrän man upptäcker influenserna från naturvetenskaperna; i varje fall vad vederbörande läroboksförfattare anser vara karaktäristiskt för fysik och andra hårda vetenskaper.

Enligt detta synsätt är forskningens syfte att finna de allmänna lagarna för samhällslivet. Även om många teorier ännu så länge endast täcker begränsade områden är samhällsforskarens strävan att nå det slutliga målet: en generell modell för samhällslivets olika yttringar och uppenbarelseformer. I praktiken rymmer den moderna samhällsforskningen relativt få teorier med ett sådant allmängiltigt anspråk. Talcott Parsons mönstervariabler och David Eastons systemteori är exempel från sociologi respektive statskunskap, men dessa försök har karaktären av begreppsscheman snarare än heltäckande förklaringsmodeller. Avsaknaden av en allmänt accepterad samhällsteori har emellertid inte avskräckt de naturvetenskapligt orienterade samhällsforskarna; tomrummet har snarast verkat eggande.

Ambitionen att formulera lagliknande modeller för samhällslivet märks inte minst i forskningens symbolvärld. Kravet på exaktitet och entydiga samband manifesteras i matematiska uttrycksformer. Inom nationalekonomi och de ekonomiskt influerade grenarna av samtida sociologi och statskunskap är formaliseringen långt driven. De matematiska modellerna är ofta så allmänt formulerade att de äger vidsträckta tillämpningsområden. Ekonomen Gary Becker har exempelvis tolkat familjebildning och andra fenomen som traditionellt räknats till sociologins domän. Sociologen James Coleman har likaledes utvecklat en ekonomiskt inspirerad tolkningsram för en mångfald skilda samhällsfenomen.

Dessa modeller är vanligen formulerade som deduktiva system. Med utgångspunkt från vissa grundläggande antaganden härleds ett logiskt sammanhängande system av sats. Slutledningarna är därmed logiskt giltiga, men långt ifrån alltid empiriskt bekräftade. I själva verket är relativt få av dessa modeller systematiskt prövade; deras verklighetsförankring är därför ännu en öppen fråga.

Därmed är inte sagt att den naturvetenskapligt inspirerade forskningstraditionen skulle stå främmande för empirisk pröv-

ning. Tvärtom är datainsamling och kvantitativ analys ett framträdande kännetecken på sådan forskning. Det finns emellertid en vid klyfta mellan de matematiska modellernas värld och de empiriskt kartlagda delarna av samhällslivet. Flertalet forskningsprojekt som grundas på systematiska verklighetsobservationer är, om inte annat så av undersökningsekonomiska skäl, jämförelsevis avgränsade i rummet och tiden. Den som stiftat närmare bekantskap med samhällsforskningen slås av hur stora delar av dagens samhälle som är ytterst ofullständigt kartlagda.

Enligt metodlärböckernas idealmodell skall empiriskt prövbara hypoteser härledas ur deduktivt formulerade teorier. Hypoteserna avser kausalförklaringar. Ett visst samhällsfenomen förklaras med hänvisning till en eller flera samverkande faktorer. Sådana förklaringar bygger på ett antal fundamentala antaganden. För att frigöra sig från allmänna påståenden om att allt hänger samman måste samhällsforskaren kunna isolera betydelsen av ett begränsat antal förklaringsfaktorer. Ytterst blir undersökningresultatet därför beroende av de antaganden som ligger till grund för urvalet av undersökningsvariabler. Resultaten blir beroende av möjligheten att bedöma inverkan av andra påverkansfaktorer. Försöket att frilägga ett orsakssamband förutsätter egentligen ett slags tankeexperiment. Det är som om samhällsutvecklingen kunde rullas upp i repris med den enda skillnaden att enbart den aktuella förklaringsfaktorn varit annorlunda (King, Keohane & Verba 1994).

Den naturvetenskapligt inspirerade samhällsforskaren måste därför vara beredd till det slags kontrafaktiska resonemang som skys av den rättrogne historikern. Endast fantasin sätter en gräns för längden på dessa hypotetiska orsakskedjor. Kan andra världskrigets utgång förklaras med hänvisning till det amerikanska inbördeskriget? Om sydstaterna tillåtits lämna unionen hade Nordamerika fått ett splittrat och inåtvänt samhällssystem, som knappast kunnat mobiliseras till en avgörande krigsinsats på den europeiska kontinenten.

Den på naturvetenskaplig förebild grundade samhällsforskningen har en systematiserande och generaliserande ambition. Observationerna av verkligheten kläs i ett variabelspråk. Det in-

samlade materialet organiseras i form av en datamatrix med observationsenheterna längs den ena axeln och variablerna längs den andra. Så långt möjligt översätts observationerna i siffervärden. Genom en sådan kvantifiering öppnas möjligheterna till mer eller mindre avancerad statistisk dataanalys.

På ett sätt förlorar de enskilda observationsenheterna sitt intresse. Forskaren inriktar sig på att analysera samband mellan variabler. Den enskilde individen, liksom varje annan observationsenhet, figurerar egentligen endast som en bärare av vissa egenskaper. Från metodsynpunkt finns det därför ingen skillnad mellan människor och vetesorter. Det slags variansanalys som utvecklats för att särskilja den relativa betydelsen av jordmån, bevattning, gödning och utsädeskvalitet används också för att förklara individers attityder och beteenden.

Ett problem vid detta slags analys är att individerna observeras lösryckta ur sitt sammanhang. Visserligen kan skilda omgivningsfaktorer införas som undersökningsvariabler, men den grundläggande tanken är alltså att olika faktorer vid analysen skall kunna isoleras från varandra. Sambanden är av statistisk art.

I sin mest naiva form betraktas datamaterialet som en enkel avspiegling av verkligheten. Den något mer sofistikerade metodlitteraturen beaktar dock en del av de problem som är förknippade med verklighetsobservationer. Vanligen behandlas de mätproblem som har att göra med validitet och reliabilitet. Brister i fråga om validitet innebär att det man mäter avviker från det teoretiska begrepp som undersökningen avser. Dålig reliabilitet är följden av att mätningen inte varit tillräckligt noggrann.

Det finns emellertid också andra mätproblem som är ännu mer svårbemästrade och därför ofta undviks i metodresonemangen. En mätoperation riskerar att påverka det som mäts. Det är ett välkänt fenomen att panelundersökningar, som innebär att samma personer undersöks vid flera tidpunkter, kan ge en vilseledande bild. Själva undersökningen kan exempelvis stegra intresset för de frågor som undersökningen gäller. Intervjuer kan också skapa sina egna förväntningar. Det är lätt att inse att samhällsforskaren kan påverka och förändra sitt undersökningsobjekt, men det är betydligt svårare att mäta och kontrollera dessa undersökningseffekter.

Lägger man därtill de tänkbara konsekvenserna av publicering, spridning och användning av samhällsvetenskapliga forskningsresultat blir influenserna än mer uppenbara.

Det finns därmed anledning att ifrågasätta antagandet att samhällsforskningen endast avspeglar de faktiska realiteterna. Kunskapsbildningen är en betydligt mer komplicerad process. Den enskilde forskaren kan visserligen vägledas av kravet på objektivitet i meningen opartiskhet, men det är naivt att underskatta forskarens egen roll. Samhället är i viss utsträckning format av samhällsvetenskapen. Varje forskningsprojekt grundas på ett aktivt val, både av undersökningsobjekt och förklaringsfaktorer, och själva undersökningen ingriper ofta i de processer som studeras.

Med humaniora som förebild

Den naturvetenskapliga förebilden är därför ingalunda oomstridd. Tvärtom finns det olika grader av avståndstaganden och mer eller mindre långtgående försök att formulera ett alternativt forskningsideal. En motsatt metodlära hyllar den humanistiska forskningen som mönsterbildande.

En av motsättningarna i denna debatt brukar beskrivas med ytterpolerna nomotetisk och idiografisk (Galtung 1967). En nomotetisk vetenskap strävar efter lagmässiga regelbundenheter. Det idiografiska idealet är i stället inriktat på att tolka och förstå det enskilda fallet. En tolkning av ett litterärt verk kan ge insikt i författarens avsikter, textens dolda bottnar och läsarens associationer, men saknar ambitionen av att formulera en allmängiltig teori om den litterära skapelseprocessen. En historikers analys av en avgränsad händelse kan med hjälp av källkritisk dokumentation bringa klarhet i avsikter, förlopp och konsekvenser, men utmynnar ingalunda i någon prövning av generella hypoteser om historiens rörelselagar.

Även om det finns många varianter av det humanistiska forskningsidealet, och därmed en extra svårighet att uttala sig generaliserande, är det ändå möjligt att urskilja några huvudelement i humanioras metod. Ett sådant nyckelbegrepp är mening. Forskarens uppgift är att genom tolkning skapa en meningsfull

innebörd av den mänskliga kulturens yttringar.

I slutet av 1800-talet formulerade den tyske historikern Wilhelm Dilthey ett humanistiskt forskningsprogram i direkt polemik mot den naturvetenskapliga forskningsstilens inriktning på objektiva orsaksförklaringar. Syftet borde i stället vara att söka leva sig in i de historiska aktörernas tankevärld för att förstå deras avsikter och levnadssammanhang. Dilthey talade därför om andliga vetenskaper, *Geisteswissenschaften*.

Ambitionen att genom tolkning förstå den djupare meningen av mänskliga handlingar kan drivas mer eller mindre långt. En sådan hermeneutisk metod strävar efter att gå bortom de yttre, manifesta kulturyttringarna. Det gäller därmed för forskaren att finna de dolda meningarna bakom texter och symboler.

Eftersom olika slag av betydelsebärare är viktiga studieobjekt får språket en central ställning. Språkkritik och textanalys är kännetecknande för humanistisk forskning. Man talar om en språkteoretisk vändpunkt, en *linguistic turn*, som influerat även samhällsvetenskaplig forskning.

Med en så stark betoning på inlevelse och förståelse blir det ohållbart att föreställa sig en opartisk och utanförstående betraktare. Frågan är om ett musikverk kan förstås av en omusikalisk person eller om kärlekslyrik kan tolkas av en som aldrig älskat. Forskarens kön och ålder kan komma att tillmätas en avgörande betydelse.

Därmed antyds ett av humanioras problem, nämligen en ovissheit om vad som bildar gränsen mellan vetenskap och annan verksamhet. En del av humanioras mer långtgående utövare skulle erkänna att subjektiviteten är så stor att det knappast går att avgöra att den ena tolkningen skulle vara bättre än den andra. Forskarens personliga värderingar blir inte bara oundvikliga utan rent av en förutsättning för slutsatserna. Den totala relativismen ligger därmed nära.

De tre kulturerna

C.P. Snows indelning i två kulturer har emellertid inte blivit helt allenarådande. Det finns åtskilliga försök att visa att de två veten-

skapsgrenarna egentligen är delar av en enda kultur (Levine 1987, Hultberg 1997). Syftet är att betona att naturvetenskaperna måste ses som en väsentlig del av den mänskliga odlingen. Obestriddligen finns det så starka och ömsesidiga samband mellan naturvetenskapliga upptäckter och litterärt skapande att det kan vara berättigat att tala om en enda kultur.

Det är ändå ett faktum att inom denna allmänna sfär finns flera urskiljbara tanketraditioner. Vissa debattörer har därför kritiserat C.P. Snow, inte för att ha arbetat med för många, utan att bygga på alltför få kategorier. Finns det möjligen fler än de två kulturerna? Efter några år kom Snow själv in på tanken att man i själva verket borde tala om tre skilda kulturer (Snow 1964).

När den tyske vetenskapshistorikern Wolf Lepenies skildrar den europeiska samhällsforskningens framväxt slås han av att denna vetenskapsgren utformat en alldeles egen identitet (Lepenies 1985, 1988). Den gryende socialforskningen vacklade för ett sekel sedan mellan en kylig vetenskaplig orientering med fysik och matematik som förebilder och en dragning åt litteraturen som förutsatte inlevelse och känsla. En del skönlitterära författare såg sociologin som en farlig rival i tävlan om att ge den allmängiltiga tolkningen av industrialismen och den moderna människans villkor. Denna debatt fick effekten att samhällsforskarna tvangs ge sin egen disciplin allt skarpare konturer. Den offentliga debatten och samhällstänkandet i Frankrike, Tyskland, England och andra länder kom att ta betydande intryck av samhällsvetenskapens begrepp, teorier och slutsatser. Lepenies gav därför sitt verk en titel som går stick i stäv med uppfattningen att uppdelningen i naturvetenskap och humaniora är generell och uttömmande. Med samhällsforskningens etablering måste man tala om *de tre kulturerna*.

Frågan är då vad som bildar grunden för samhällsvetenskapernas särart. Varken det nomotetiska eller det idiografiska idealet är tillämpligt. Samhället styrs inte av några eviga, mekaniska lagar, men är heller inte så präglad av tillfälligheter att det skulle vara tillfyllt att tolka enskilda händelser. Samhällslivet utmärks av en viss, men inte fullständig, förutsägbarhet. De samhällsvetenskapliga teorierna måste därför grundas på indeterminism, dvs. antagandet att framtiden till viss del ligger öppen och lämnar utrymme

för fria val, men måste också beakta att det finns invarianser och regelbundenheter som har en viss utsträckning i tiden och rummet.

På ett mycket allmänt plan kan man därför säga att samhällsvetenskapens uppgift är att söka förstå det mänskliga handlandet inom ramen för samhällsliga institutioner. Som det senare skall visa sig har olika grenar av samhällsforskningen sina egna tolkningar av begreppet institution; här räcker det att konstatera att samhällsliga institutioner kännetecknas av att de innebär någon form av reglering av individers och grupperns handlingar. Institutioner, har det sagts, bildar organiserade mönster av samhällsligt konstruerade normer och roller (Goodin 1996).

Det finns en grundläggande dubbelhet hos samhällsliga institutioner. Å ena sidan bestämmer de förutsättningarna för de enskildas liv, å andra sidan är de i princip möjliga att förändra genom mänskliga handlingar. Här ligger den stora skillnaden mellan naturlagar och samhällslagar. De människor som lyder under lagarna har möjlighet att själva vinna kunskap om och påverka dem (Gewirth 1954). Detta slags självreflektion är fundamental för samhällslivet och ger samhällsvetenskaperna deras särart.

Ett samhälle förutsätter att människor kan kommunicera med varandra och att det finns förutsättningar för en människa att förstå den andres handlingar. Därmed öppnas en möjlighet för samhällsvetenskapen att formulera påståenden som sträcker sig utöver den enskilde individen och det enskilda fallet. Såväl samhälle som samhällsvetenskap utgår från att människan äger en förmåga att handla förnuftsstyrt. Genom att tolka en människas avsikter kan en utanförstående skapa mening i den andres handlande.

Detta antagande om att individerna har förmåga till meningsfullt handlande är grundläggande för hela samhällsvetenskapen. Med metodologisk individualism menas just detta krav på att varje samhällsvetenskaplig teori ytterst skall kunna återföras till antagandet om individers meningsfulla handlande. Polemiken vänds därmed mot två håll. De naturvetenskapliga parallellerna tenderar att reducera utrymmet för människans självständiga och medvetna handlande; individerna reduceras till automater eller till kuggar i ett mekaniskt urverk. Humanioras infallsvinkel riskerar

å sin sida att underskatta samhällslivets regelbundenheter och återkommande händelser; en förståelse av börskrascher, regeringsbildningar och arbetslöshet kräver andra analysmetoder.

Sambandet mellan de enskilda individernas handlingar och de kollektiva utfallen kan många gånger vara mycket komplicerat. I själva verket går en av huvudströmningarna inom modern samhällsvetenskap ut på att försöka förstå dessa aggregeringseffekter, de processer som sammankopplar de enskilda individernas mikro-nivå och gruppbyggningarnas, konflikternas och samhällsomvälvningarnas makronivå. Det visar sig ofta att individernas förväntningar och avsikter långt ifrån alltid motsvarar det sammantagna resultatet av allas handlingar. Sådana oavsedda konsekvenser av socialt handlande är ett lika centralt som svårutforskat undersökningsområde (Boudon 1979).

Med samhällslivet som sitt studieobjekt har samhällsvetenskaperna tvingats utveckla sina delvis speciella angreppssätt och arbetsmetoder. Eftersom samhället varken är lagbundet eller summan av slumpmässiga tillfälligheter fordras tankemässiga redskap som fångar denna dubbelhet eller mellanposition (Almond & Genco 1977). Viktiga bidrag till samhällsforskningens metodlära har lämnats av Max Weber, Georg Simmel och Raymond Boudon (jfr Petersson 1986).

Humanisternas kritik gör den naturvetenskapliga modellen möjlig att tillämpa även på samhället. Så skulle man tillspetsat kunna sammanfatta samhällsvetenskapens metodologiska grund. Det humanistiska förhållningssättet utgår från det för människan särpräglade, nämligen det meningsfulla handlandet och förmågan att reflektera över och förstå egna och andras handlingar. Därmed öppnas inte endast förutsättningen för samhällets organiserade form för samlevnad utan också för en systematisk förståelse av dessa samlevnadsformer.

Samhällsforskningen grundas på förmågan att känna igen och förstå människors handlande i olika situationer. Förståelsen behöver inte vara begränsad till det enskilda och isolerade fallet, utan kan utsträckas till jämförelser mellan handlingsmönster från olika länder, kulturer och tidpunkter. Strävan efter att generalisera, att upptäcka de stora mönstren och bortse från detaljer och

slumpmässiga tillfälligheter, ger samhällsvetenskaperna en dragning åt det naturvetenskapliga arbetssättet som de renodlade humanvetenskaperna saknar. Samhällsforskaren kan till och med hävda att denna systematiserande och generaliserande ambition ger ökade förutsättningar att förverkliga humanioras program inom samhällslivets område. Just för att kunna förstå meningen hos människors samfälliga handlande måste betraktaren kunna skilja mellan å ena sidan det som är gemensamt för många, eller till och med för alla människor, och å andra sidan det som är unikt för den enskilde individen och det enskilda fallet.

Ett tankemässigt hjälpmedel för att fånga dessa generella mönster är den idealtypsmetod som utvecklats främst av Max Weber. En idealtyp är varken en norm, en utsaga över ett önskat tillstånd, eller en beskrivning, ett påstående om verkligheten. Idealtypen är en stilisering, en abstrakt modell av verkligheten. Weber ser själv en idealtyp som en tankebild som förenar vissa av det historiska livets relationer och händelser till ett, som ett motsägelsefritt kosmos, tänkt sammanhang.

Ett exempel är byråkratins idealtyp. En byråkratiskt inrättad organisation utmärks av en noga fastlagd lydnadshierarki, ett strikt system av tjänstevägar uppifrån och ned, en specialiserad arbetsdelning, regelstyrning och detaljerade procedurregler. Även om ingen existerande förvaltning exakt uppfyller alla dessa kriterier har Webers byråkratimodell fått en mycket stor användning som en jämförelsepunkt. Många andra samhällsvetenskapliga modeller har samma karaktär. Den perfekt fungerande marknaden har aldrig förekommit i verkligheten, och behöver heller inte uppfattas som ett allmängiltigt normativt ideal, men har haft en enorm betydelse som en abstrakt tankemodell inom de ekonomiska vetenskaperna.

Forskaren konstruerar en idealtyp med utgångspunkt i en viss förkunskap om det historiska, samhälleliga fenomen som studeras. Idealtypen vinnas som en tankemässig stegring, en renodling av vissa bestämda element i verkligheten. Enskilda historiska fenomen kan förstås med en sådan abstrakt tankemodell. I detta slags »förstående« metod förenas därigenom ett generaliserande med ett individualiserande element.

Kollektivism eller individualism?

Tudelningens ödesmättade val leder fel i den allmänna kunskapsteoretiska debatten: den kritiska rationalismen erbjuder ett alternativ till positivismens och relativismens återvändsgränder. Tudelningen uttömmar heller inte vetenskapssamhällets traditioner: samhällsforskningen har en egen identitet vid sidan av naturvetenskap och humaniora.

Kritiken av dualismen kan således leda till två slutsatser. Alternativen positivism och relativism befanns båda vara defekta; kritikens tredje alternativ framstod därmed som den enda framkomliga vägen. Den invändning som riktades mot uppdelningen mellan naturvetenskap och humaniora var emellertid av annat slag. De två alternativen är helt berättigade; det föregående kapitlet skall inte läsas som ett angrepp på vare sig naturvetenskaplig eller humanistisk forskning. Som tolkningsram för samhället är uppdelningen emellertid ofullständig. Samhällsforskningen framstår som ett tredje alternativ.

På motsvarande sätt kan man också kritisera samhällsvetenskapernas indelning. Inte heller här räcker tudelningen till för att beskriva alternativen. Såväl i samhällsvetenskap som i allmän debatt finns en polarisering mellan kollektivism och individualism. Därmed ställs två samhällstyper mot varandra. Den ena modellen säger: gemenskapen först, individen sedan. Den andra modellen säger: individen först, gemenskapen sedan.

Det är knappast ägnat att förvåna att just detta motsatspar kommit att dominera tänkandet. Individen och olika slags gruppbyggnader utgör samhällsbyggets grundelement och spänningen mellan individ och kollektiv är därmed fundamental. Problemet är att konstruera individ och kollektiv som ömsesidigt uteslutande kategorier eller ändpunkter på en skala. En sådan tudelning låser tanken och förhindrar en djupare förståelse av samhällslivet.

Gemeinschaft eller Gesellschaft?

Ferdinand Tönnies var varken den förste eller siste som kontrasterade kollektivism mot individualism. Hans skrift om Gemeinschaft och Gesellschaft har ändå blivit en sociologisk klassiker med sekellång verkningskraft. En anledning till att idén om två samhällsmodeller fått sådant genomslag är sannolikt att den erbjöd ett tankestöd i en förvirrad tid. Mot slutet av 1800-talet hade det blivit uppenbart att industrialiseringen, urbaniseringen och demokratiseringen inte var isolerade fenomen utan ingick i en omvälvande förändring av samhällets själva grund. Uppdelningen mellan Gemeinschaft och Gesellschaft blev inte bara en godtycklig schematisering utan kom att uppfattas som sammanfattningen av Det Gamla och Det Nya. Orden Gemeinschaft och Gesellschaft låter sig inte naturligt översättas till svenska; i franskan motsvaras begreppsparet av *communauté* och *société*.

I det gamla traditionella samhället fann individen sin plats som en del i en förutbestämd gemenskap. Det är familjen som står som modell för Gemeinschaft-samhället. Banden mellan människorna grundas på personlig bekantskap, närhet och vänskap. Släkten och byn är samhällets typiska former. Sedvanor, nedärvda föreställningar och religiös tro skapar människornas tankevärld.

Som bild för Gesellschaft uppställer Tönnies den myllrande och anonyma storstaden. De flyktiga mötena mellan främlingar kan inte bilda grund för några varaktiga personliga förbindelser. Samhället upprätthålls i stället genom ett system av ömsesidiga byten. Handel och marknad är karaktäristiska uttryck för det moderna samhället. De gemensamma moralkoderna tenderar att upplösas; i stället träder ett regelsystem baserat på rättsregler och yttre sanktioner.

De två samhällstyperna har var sin ordnande princip: status och kontrakt. Förhållandet mellan invånarna i en Gemeinschaft regleras av deras inbördes positioner. Det är den traditionella, patriarkala familjen som stått modell. Relationerna mellan människorna i Gesellschaft utgår däremot från frivilliga avtal, förhandlingar och ömsesidiga överenskommelser.

Skillnaden mellan de båda samhällstyperna syns inte bara i den yttre organisationen utan även i människans inre tankeliv. I

Gemeinschaft-samhället framstår den mänskliga viljan som ett organiskt givet påbud: du skall, du skall icke. Tönnies väljer termen *Wesenswille* för att ange skillnaden mot den *Kürwille* som präglar Gesellschaft. Viljetrytningarna framträder här som resultatet av en rationell kalkyl. Handlingen är en tankeprodukt; människan väljer efter eget gottfinnande.

Som så många sociologer oroades Tönnies av moderniseringens nedbrytande verkningar. De traditionella banden mellan människor löstes upp. I stället hotade isolering och normlöshet. Så har också temat fullföljts och vidareutvecklats av många av 1900-talets samhällsteoretiker. Den kapitalistiska omvälvningen av världen och modernismens seger har medfört att allt fast förflyktigas, för att låna Marx formulering. Ingenting är bestående och stabila, traditionella livsformer och tänkesätt raseras. Hotet att allt som är tryggt och invariant skall förflyktigas leder till en desperat lojalitet med etniska, nationella, klass- och könsmissiga grupper som människan hoppas skall ge henne en fast identitet (Berman 1987).

Det finns också åtskilliga tänkare som visserligen accepterat verklighetsbeskrivningen, men gjort en motsatt värdering. Utvecklingen från det traditionella till det moderna samhället är en frigörelseprocess. Kollektivens makt minskar, individualismen segtrar. Människans underordning under kollektiva regler pulvreras. Privatsfärens höjdpunkt och narcissismens seger innebär att den enskilde individen tar makten (Lipovetsky 1983).

Som alltid är det problematiskt att lägga en teoretisk stilisering till grund för historiska slutsatser. Uppdelningen mellan de två samhällstyperna är en begreppsmässig renodling; det är fullt berättigat att betrakta dem som två idealtyper. Det är därmed ingalunda givet att de också måste vara två åtskilda stadier som avlöser varandra på någon historiens motorväg. Även det moderna samhället kan rymma traditionella inslag (Bendix 1964). En sentida kommentator väljer att se Tönnies två typer som en fixeringsbild. I ett Gemeinschaft-perspektiv framträder vissa drag i dagens samhälle, medan Gesellschaft-tolkningen låter oss upptäcka andra fenomen (Asplund 1991).

Det har alltså i debatten rests starka tvivel på att tudelningen i

traditionellt och modernt kan tolkas som två ömsesidigt uteslutande alternativ. Frågan är om de lösningsförslag som hittills presenterats är tillräckliga.

Integration eller aggregering?

Med sitt starka inflytande över samhällstänkandet är det föga förvånande att tudelningen mellan traditionsbunden gemenskap och modern individualism också kommit att sätta sin prägel på den politiska filosofin. Upplysningsidéerna proklamerade sig som en radikal brytning med traditionen. Människan kunde med sitt eget förnuft begripa och förändra världen. *Sapere aude*: våga att vara vis! Upplysningens sekulära och antimetafysiska budskap riktade sig direkt mot kyrkans och den absoluta kungamaktens auktoritet. Med den franska revolutionen hade de filosofiska idéerna fått en sådan kraft att de permanent förändrade Europas historia.

Händelserna 1789 delade inte endast det franska samhället utan även den europeiska opinionen. En av de första att fördöma revolutionen var Edmund Burke. Med sin engelska bakgrund vände han sig särskilt mot revolutionärernas övermod att självsvaldigt proklamera ett antal mänskliga rättigheter. Den stora linjen i engelsk historia är att friheterna är ett arv som tillförts av förfäderna och förs vidare till de efterkommande. Arvsidén är en konservativ princip. »Vårt politiska system ges överensstämmelse och symmetri med världsordningen och med livsvillkoren hos en varaktig organism«, skrev Burke i sina reflektioner om franska revolutionen (1790). De offentliga institutionerna »följer naturen snarare än spekulationer, våra hjärtan snarare än våra uppfinningar«.

Redan hos Burke märker man att valet av samhällsmodell får viktiga konsekvenser för synen på det politiska systemet. För en filosof som betonar traditionens och gemenskapens betydelse blir det politiska systemets yttersta uppgift att vidmakthålla och skydda samhällets enhet och värdegemenskap. Från individualistisk utgångspunkt blir det övergripande kravet att det politiska systemet skall skydda de enskilda individernas personliga frihet och

att underlätta deras strävanden och mellanhavanden. Samma effektivitetskrav kan därmed uppställas på de offentliga institutionerna som på varje annan organisation.

Valet av samhällsfilosofisk grundposition får också betydelse för bedömningen av det politiska systemets förändringar. Motståndet mot varje slags revolution eller omstörtande förändring följer naturligt av en uppfattning som betonar tradition och fasta värden. Med en samhällssyn som utgår från rationellt kalkylerande individer är det lättare att acceptera experiment och radikal nyordning.

Hos en ekonom och samhällsfilosof som Friedrich Hayek framkommer denna motsättning i uppdelningen mellan naturväxt och skapad ordning (Hayek 1973). Hayek vänder sig mot alla försök till »konstruktivistisk rationalism«, det vill säga tanken att samhällsinstitutioner är, och bör vara, resultatet av medveten planering. Därmed utdöms inte bara totalitära doktriner utan också utilitarism och upplysningsfilosofi. Som motsats uppställer Hayek »evolutionär rationalism«, den spontana, naturväxta ordningens förnuft. Lagstiftarens främsta uppgift är att formulera dessa ofta omedvetna regler som styr människornas handlingar.

Även samtida samhällsforskning har tagit starkt intryck av uppdelningen mellan Gemeinschaft och Gesellschaft, mellan tradition och modernitet. Inom de flesta samhällsvetenskapliga ämnen har begreppet institution en central ställning. Det råder emellertid ingalunda enighet om hur institutioner skall betraktas, ett förhållande som diskuteras närmare i kapitel 8. Det förnyade intresset för samhällsinstitutioner i allmänhet och politiska institutioner i synnerhet brukar emellanåt rubriceras som nyinstitutionalism. Ett centralt arbete i denna forskning grundas just på en tudelning som har nära släktskap med den från Burke och Hayek välkända tudelningen. Organisationsforskarna James March och Johan P. Olsen skiljer mellan två slags institutioner: integrerande och aggregerande (March & Olsen 1989).

En integrerande institution förkroppsligar en samfällighet. Den grundas på gemensam kultur, kollektiva identiteter, tillhörighet, bindningar, ömsesidig tillgivenhet, gemensamma visioner, symboler, historia, förtroende och solidaritet. Rättigheter utgör en del av

det politiska systemets värderingsgrund och existerar före och oberoende av politiken. Rättigheter kan därför beskrivas som naturliga, som en del av den gemensamma kultur varur det politiska systemet härstammar.

En aggregerande institution är ett instrument för att sammanföra enskildas och grupperas intressen till kollektiva beslut. Det folk som skall representeras bildas av individer som har olika önsknings- och preferenser. Politiken antas i vissa avseenden fungera såsom marknaden. Värderingen av politiska institutioner kommer därmed att utgå från kravet på effektivitet. Frågan är hur väl det politiska systemet förmår att avspegla och aggregera de individuella preferenserna.

Denna tudelning låter sig också användas som sorteringsverktyg för den omfångsrika debatten om demokratins innebörd. Vissa föreställningar om det demokratiska systemet kan hänföras till kategorin integrerande institutioner, andra till den aggregerande typen av ordning. Man kan därmed, såsom Johan P. Olsen, urskilja en samhällsorienterad demokratisyn och en individorienterad (Olsen 1990).

Den samhällsorienterade demokratiuppfattningen utgår från föreställningen om ett suveränt folk. Folket förutsätts ha en kollektiv identitet i form av gemensamma seder och moraliska principer. Beroendet och samhörigheten mellan samhällsmedlemmarna understryks. Genom socialisering lär sig medlemmarna de gemensamma normerna, värdena och förväntningarna. De politiska besluten blir ett uttryck för vad som är socialt acceptabelt och i överensstämmelse med kulturbestämda konventioner om vad som är gott och sant.

Den individorienterade demokratiuppfattningen grundas på föreställningen om en suverän individ. Normen är att den enskilde individen skall ha frihet att självständigt bilda sig en egen uppfattning om vad som är sant och gott. Den enskilde förutsätts ha förmåga att välja och ta ansvar för sina beslut. Genom rätten till egendom och möjligheten att fritt förfoga över egna resurser kan individen genom konkurrens och byten skaffa sig fler resurser. Statens centrala uppgift blir att upprätthålla lag och ordning och att beivra kontraktsbrott. Kollektiva beslut framstår som en

aggregering av individernas preferenser, men uttrycker ingen hänvisning till solidaritet och gemenskap.

Kommunitarism eller libertarianism?

Som så många rörelser i samhälle och tankeliv måste också kommunitarismen betraktas som en motreaktion. Tendenserna till individualism, egennytta och egoism ansågs av flera filosofer och debattörer hota samhällets fortbestånd. Försöken att skapa ett alternativ till nyliberalismen företer stora likheter med Gemeinschaft-tänkandet. Kommunitarismen är ingen enhetlig rörelse, men förenas av vissa grundantaganden (Uddhammar 1993). Huvudtanken är att det existerar en naturlig närhet och samhörighet mellan individer med en gemensam värdeuppsättning i täta lokalsamhällen.

Som filosofisk riktning förknippas den moderna kommunitarismen främst med några filosofer som framträdde med ett antal uppmärksammade arbeten under 1970- och 1980-talen. Alasdair McIntyre hävdar att en människas självuppfattning alltid måste bygga på en bestämd bild av härkomst och socialt sammanhang. Familjen, stammen och grannskapet kan erbjuda sådana naturliga former för andlig värdegemenskap, men knappast den moderna staten (McIntyre 1981). Även Michael Sandel vänder sig mot liberalismens idé om den fritt svävande individen. Människan måste förstås genom sina syften och värden. Ingen politisk teori kan byggas upp utan att ta hänsyn till betydelsen av normer och gemensamma värderingar (1982). Charles Taylor erkänner visserligen den enskilde individens autonomi, men vänder sig mot individualismens atomism. En förutsättning för fria individer är en gemensam kultur och ett gemensamt språk (Taylor 1989).

De kommunitära filosoferna framför sin kritik på flera olika plan (Avineri & de-Shalit 1992, Mulhall & Swift 1997). Ett angrepp riktas mot den liberala teorins sätt att beskriva och uppfatta samhället. Antagandet om fritt väljande individer är felaktigt. All samhällsteori måste i stället utgå från förutsättningen att människor alltid ingår i ett socialt, kulturellt och historiskt sammanhang. När man vill analysera individer måste man därför

först förstå den sociala gemenskapens natur.

Argumentationen förs också på ett normativt plan. Individualismen anses leda till moraliskt otillfredsställande konsekvenser. Behovet av värdegemenskap försummas och staten kommer att syssla med fel saker. Staten borde överge vissa av dagens uppgifter och i stället bedriva en politik som främjar olika slag av värdefull gemenskap.

Även om det utan större svårighet går att samla en grupp debattörer under en gemensam kommunitär beteckning står det klart att det också finns åtskilliga nyanser och olikheter inom gruppen. Meningarna går exempelvis isär när det gäller frågan om staten kan bilda ramen för en värdegemenskap. Kommunitaristerna kan heller inte entydigt inplaceras på en vänster-högerskala. Visserligen är det föga förvånande att i denna debatt återfinna en klassisk värdekonserveratism som betonar betydelsen av familj och religion, men det finns också välfärdsstatsanhängare, feminister och ekologiska tänkare som argumenterar med tydligt igenkännbara kommunitära idéer.

Som politisk rörelse brukar kommunitarismen förknippas med sociologen Amitai Etzioni. Denna riktning, som snarast har formen av ett lösare nätverk, proklamerar sig stå i opposition till liberalism och individualism. Enligt rörelsens egen uppfattning har politiker som Bill Clinton, Tony Blair och Jacques Delors inspirerats av kommunitära idéer. En del av den kommunitära rörelsen utgår från de sociala bindningarnas och gemensamma värderingarnas stora betydelse och förnekar det klassiska antagandet om rationella individer.

Den kommunitära rörelsens politiska program utgår från att alla människor måste ingå i olika gemenskapsformer (*communities*): familjer, grannskap samt otaliga föreningar baserade på social, religiös, etnisk och yrkesbaserad tillhörighet; även det politiska livet bildar en gemenskap. Människan kan inte bara sträva efter privata intressen, utan har rättigheter och skyldigheter i förhållande till dessa kollektiv. Dagens samhälle undervärderar människan som samhällsvarelse och behöver mer av moraliska normer. Familjen och skolan har därför stort ansvar. Demokratin kan inte reduceras till en fråga om majoritetsstyrelse. Grundlägg-

gande för ett demokratiskt samhälle är i stället de gemensamma värderingar, vanor och sedvänjor som reglerar vars och ens rättigheter samt personliga, medborgerliga och kollektiva skyldigheter.

Kommunitärerna ger ofta sina motståndare etiketten liberaler. Eftersom termen liberalism är så mångtydig blir beteckningen lätt missvisande. Åtskilliga debattörer skulle beskriva sig som både kommunitärer och liberaler. För tydlighetens skull kan kommunitarismens motpol ges namnet libertarianism.

För libertarianerna är utgångspunkten den fritt väljande individen. Med stöd av rättigheter och egendomsskydd kan den enskilde själv bäst avgöra vad som ligger i hennes eller hans intresse. Den statliga sfären bör reduceras till ett minimum. Samhällets gemensamma ordningar bör framträda som det sammantagna resultatet av individernas kalkyler avseende kostnader och nytta. Libertarianismen kan därmed ses som en tillspetsning av några utmärkande drag i samhällsformen Gesellschaft.

Det finns också liberala debattörer som i någon mån försökt ta hänsyn till den kommunitära kritiken (Lindensjö, Mörkenstam & Reinikainen 1996). Ronald Dworkin (1985) erkänner att människan har behov av att tillhöra en gemenskap och utvecklar en version av liberalismen som inte endast betonar individuell frihet utan också jämlikhet och rättvis fördelning. Amy Gutmann (1985) menar att kommunitarismen måste föranleda en översyn och modifiering av liberalismens politiska teori.

Kompromissförsök

Samtidigt som debatten präglas av försöken att renodla de två samhällsmodellerna finns det också gott om kompromissförsök. Många debattörer plågas uppenbarligen av tanken att behöva välja modell. Ett utpräglat Gemeinschaft-samhälle är monolitiskt, kvävande i sin konformism och likriktning, avvisande gentemot främlingar och förändringar. Alternativet ter sig inte mera inbjudande med sina kyligt kalkylerande egoister.

Så även om många på ett allmänt plan skulle hålla med om att det är otillfredsställande med endast dessa alternativ har det visat

sig betydligt svårare att precisera hur utvägen ser ut. Är det frågan om att finna ett mellanläge, ett varken eller? Eller gäller det att komponera en lagom blandning, ett både och? Eller finns det något tredje alternativ?

Följa och välja

Tudelingen i kollektivism och individualism har visat sin otillräcklighet. Kompromissförsöken har knappast lyckats finna en lösning på problemet. Utvägen är att byta ut grundkategoriernas substantiv, individ och kollektiv, mot två verb: följa och välja.

Det kan synas förvånande att samhällsteorin så länge fixerats vid motsatsställningen mellan individ och kollektiv. Även den mest banala iakttagelse måste utgå från det faktum att samhället bildas av en gemenskap av enskilda individer. Varje teori som grundas på ett val mellan antingen kollektiv eller individ är i förväg dömd att falla på sin egen orimlighet.

Frågan är i stället närmare bestämt hur individ och kollektiv hänger samman. Förhållandet mellan den enskilde och gemenskapen avgörs ytterst av människorna själva. Samhället har ingen egen existens, utan bildas som det direkta och indirekta resultatet av samhällsmedlemmarnas egna handlingar. Varje teori måste därför utgå från att människan har förmåga till meningsfullt handlande. Utgångspunkten blir kravet på metodologisk individualism. Därmed förnekas ingalunda existensen av kollektiva aktörer, men också dessa bör förstås som resultatet av enskilda människors strävanden och handlingar.

Det torde inte vara någon tillfällighet att förståelsen hämmats av bristfällig begreppsbildning. De begrepp som utgör våra tanke-mässiga redskap är många gånger ogenomtänkta och uttryck för slappt vanetänkande. Begrepp är inte några mekaniska avbildningar av yttre fenomen, utan tankekonstruktioner som låter oss besvara frågor om verkligheten. Det är heller inte självklart att begrepp alltid måste konstrueras som ting med egenskaper; modern vetenskap har påvisat behovet av begrepp som gör det möjligt att förstå relationer och samband (Cassirer 1910).

Debatten mellan kollektivisterna och individualisterna har uppmärk-

sammat två grundläggande handlingsmönster och därmed två sätt för människan att förhålla sig till det gemensamma. Kollektivistens bud är: följ! Den enskilde finner sin mening genom att följa de av traditionen givna sedvanorna. Individualistens bud är: välj! Samhället bildas som det kollektiva utfallet av nyttomaximerande aktörers valhandlingar.

Ett underförstått antagande i flertalet konventionella teorier är att de två handlingstyperna utesluter varandra. Den som följer saknar valfrihet. Den som väljer är obunden av normer och kultur. Kollektivism och individualism är emellertid endast två av fyra logiskt möjliga kombinationer (figur 4.1). Oordning präglar ett samhälle där individerna varken följer eller väljer. Autonomi innebär att följa regler som man själv har valt.

Figur 4.1 Samhällets grundkategorier.

Välja?	Följa?	
	Ja	Nej
Ja	Autonomi	Individualism
Nej	Kollektivism	<i>Oordning</i>

Därmed bildas fyra renodlade samhällstyper och motsvarande individuella förhållningssätt. Kollektivismens samhälle består av individer som följer, men inte väljer. Individualismens värld bygger på fria val, men bortser från följandets logik. Ett samhälle grundat på autonomi kräver ansvarstagande medborgare. Frånvaron av såväl val som tvång yttrar sig i ett tillbakadragande från samhällslivet.

Åtskilliga av samhällstänkandets kategorier visar sig därmed vara för trubbiga. Figur 4.2 illustrerar att det ligger dubbelbetydelser i sådana begrepp som beroende, normlöshet, frihet och initiativlöshet. Beroende innebär att följa, men kan förenas med såväl valfrihet som frånvaron av val. Normlöshet är att inte följa, men även här finns två varianter. Frihetens valmöjligheter kan förenas med såväl att följa som att inte följa. Initiativlöshetens frånvaro av val förekommer också i två varianter.

Figur 4.2 Fyra begrepp.

a. Beroende

Välja?	Följa?	
	Ja	Nej
Ja	Autonomi	Individualism
Nej	Kollektivism	Oordning

b. Normlöshet

Välja?	Följa?	
	Ja	Nej
Ja	Autonomi	Individualism
Nej	Kollektivism	Oordning

c. Frihet

Välja?	Följa?	
	Ja	Nej
Ja	Autonomi	Individualism
Nej	Kollektivism	Oordning

d. Initiativlöshet

Välja?	Följa?	
	Ja	Nej
Ja	Autonomi	Individualism
Nej	Kollektivism	Oordning

Beroende behöver inte innebära ofrihet. Frihet behöver inte innebära normlöshet. Att vara autonom är att förena frihet och beroende.

Den statsvetenskapliga forskningen har redan varit inne på tanken att demokratins medborgarideal endast låter sig förstås som en kombination av två dygder. Den ena är att vara politiskt aktiv i syfte att medverka i besluten om att välja regler för samhällslivet. Den andra är att vara beredd att lyda regelsystemet. Medborgaren måste vara både aktiv och passiv; engagerad och inflytelserik, men ändå beredd att följa gällande normer. Demokrati är att både skapa regler och att följa regler (Almond & Verba 1963, Petersson, Westholm & Blomberg 1989).

Det blir därmed oegentligt att se begreppen kollektivism och individualism som de enda två alternativen, som ytterpolerna på en skala. Dessa två positioner utgör i själva verket endast två av logiskt sett fyra möjliga kombinationer. Det ligger nära till hands att dra samma slutsats om den politiska debattens förhärskande tankefigur. Vänster-högerskalans polarisering torde grunda sig på ett tankemässigt missförstånd. Detta ämne faller emellertid utanför ramen för denna bok.

Kollektivism

Ett vanligt sätt att beskriva samhällets utveckling är som en rätlinjig rörelse från tradition till modernitet. Människans frigörelse sägs ha inneburit att den följande människan har ersatts av den väljande. Det finns tungt vägande skäl att ifrågasätta denna historieskrivning, inte minst dess antagande att kollektivismens enda alternativ är individualism. Denna bild av utvecklingen har trots allt format uppfattningen av den följande människan. Den som följer är inte fri.

Historiskt sett har de flesta människor befunnit sig i en situation som kännetecknats just av tvånget att följa och omöjligheten att välja. Individens plats i samhället var bestämd av ståndstillhörighet, klass, bostadsort, religion och kön. Att veta sin plats var den följande människans viktigaste plikt. Tvånget att lyda kunde ha både yttre och inre källor. Risker att utsättas för repressalier

upprätthöll respekten för rådande normer. Lydnaden kunde också införlivas med det egna tänkandet. Undersåtens själliv har med stor precision skildrats av författaren Heinrich Mann (1918). Kejsartiden skapade konformistiska medlöpare.

Berättelsen om undersåten ställer frågan om man kan välja att inte välja. En följande människa förutsätts ofta ha hamnat i sin situation genom yttre, opåverkbara omständigheter. Men det är rent principiellt möjligt att träffa ett slags metaval. Antag att det finns utrymme för att välja mellan en situation med och en utan valfrihet.

Frågan har sedan länge fascinerat den politiska filosofin. Den franske 1500-talsfilosofen Estienne de La Boétie reflekterade över den frivilliga trældomens natur. Hur kan det komma sig att så många människor, så många samhällen, så många städer, så många nationer låter sig behärskas av en tyrann, »som dock icke äger någon annan makt än den de själva givit honom«? Människan drevs knappast av någon frihetslängtan. Tvärtom, skrev La Boétie: »Blott ett vet jag som naturen märkligt nog icke ingivit människorna begär efter: friheten« (1954, s. 16).

Frihet innebär makt, ansvar och självständighet. Friheten är inte lätt utan tung. Den enklare utvägen är att underkasta sig, att undfly friheten (Fromm 1982). En skildring av den svenska folkstyrelsens historia utmynnar i samma slutsats: »Och man far vilse om man föreställer sig att menigheternas hållning genom tiderna bestämts av viljan till självstyrelse; ofta nog har önskan att undgå mödor och ansvar fällt utslaget i motsatt riktning« (Herlitz 1958, s. 73).

Bortsett från denna möjlighet, att alternativet att inte välja kan vara resultatet av ett medvetet val, är kollektivismens människa en som följer, men som inte väljer. Samhällsordningen vidmakthålls genom att individen vet sin plats. Efterlevnaden kan upprätthållas både av yttre och inre sanktioner. I långa loppet är det de inre bevekelsegrunderna som är avgörande. Normer och roller leder människor att acceptera den rådande ordningen. Kollektivismens betoning på att följa rådande normer bildar ett samhälle som igenkänns från idealet om *Gemeinschaft*.

Individualism

»Ett av de främsta skälen till att så få människor förstår sig själva är att de flesta författare talar om för dem hur de borde vara, inte hur de faktiskt är.« Så skrev år 1714 den nederländsk-brittiske filosofen Bernard Mandeville i sin fabel om bina. En bikupa som organiseras efter utopiska dygdemönster är dömd att gå under. Varje varelse bör i stället vara fri att söka egna fördelar. Själviskhet är inte endast till nytta för den enskilde, utan gagnar hela samhällets utveckling.

Här formuleras både en beskrivning och ett ideal om den själviska människan, som tillfredsställer sin egen njutning utan hänsynstagande till andra individer eller till konsekvenserna för samhället i stort. Påståendet att det är den fullfjädrade egoismen som bäst gagnar hela samhället chockerade Mandevilles samtid och kom att få starkt inflytande över den efterföljande samhällsfilosofin. Adam Smith och de liberala ekonomerna har i olika varianter fullföljt samma tankegång. Det goda samhället förutsätter fria individer som strävar efter att maximera sin egen nytta.

Idén om ett samhälle grundat på fritt väljande individer har sedermera utvecklats i olika riktningar. Modern nationalekonomisk forskning kan ses som ett försök att förstå de samhälleliga konsekvenserna av nyttomaximerande individer. Den ekonomiska analysen utgår från ett antagande om självständiga aktörer som innehar vissa bestämda preferenser. Fri konkurrens leder till en jämvikt mellan utbud och efterfrågan. Individuella preferenser översätts därmed i beslut om konsumtion och produktion.

I sin rena form innebär denna marknadsmodell att samhället kan vidmakthållas och utvecklas utan några fasta kollektiva ordningar. Visserligen erkänner även den mest extreme libertarian att det i praktiken krävs vissa grundläggande institutioner som upprätthåller marknadsplatser och utdömer sanktioner över kontraktsbrott, men en sådan minimal nattväktarstat tänks inte ha uppgiften att korrigera utan endast att understödja marknaden.

Under de senaste två århundradenas envig mellan kollektivism och individualism måste individualisten betraktas som segrare. Många debattörer har under åren förfasat sig över de traditionella institutionernas sönderfall. Utvecklingen leder fram till ett

samhälle som består av isolerade atomer. Kylligt kalkylerande individualister utarmar både samhällsliv och människa. Det samhälle som varit grundat på olika slags gruppbildningar ersätts av ett masssamhälle. Uttrycket »den ensamma massan« (Riesman 1961) avser att beskriva individualismens tragiska slutpunkt.

Den individcentrerade samhällsmodellen, som nära sammanfaller med Tönnies *Gesellschaft*, har också sina entusiastiska förespråkare. I den långa polemiken mot kollektivisterna har individualisterna utvecklat sina argument för den fria, obundna individen.

Autonomi

Uppdelningen i *följa* och *välja* fäster uppmärksamheten på att kollektivism och individualism endast utgör två av fyra möjliga kombinationer. Den kombination som kommer att dominera återstoden av denna bok är ett samhälle som baseras på människor som både väljer och följer. Det centrala begreppet är autonomi. Ordet har två delar, *autos* (själv) och *nomos* (lag, regel). För de grekiska stadsstaterna betydde autonomi att medborgarna själva bestämde sina lagar, till skillnad från den situation då staden behärskades av en erövrare. Motsatsen till autonomi är därför heteronomi, att lyda under lagar satta av någon annan (Petersson 1989).

Autonomi förutsätter således att man både väljer och följer. Autonomins samhälle består av medborgare som följer regler vilka de själva varit med om att bestämma. Medborgaren är därför inte oberoende, utan beroende av regler som man själv har satt. Friheten innebär inte att beroende ersätts av oberoende, utan av ett beroende av annat slag. Redan Immanuel Kant formulerade tanken att det moraliska subjektet är sin egen lagstiftare (Cassirer 1948).

Det finns därmed en avgörande skillnad mellan autonomi och autarki (Benn 1988). Autarki skulle närmast kunna översättas som självhärskande. Att vara autarkisk innebär därmed att kunna välja själv. Valfrihet är visserligen en nödvändig, men inte en tillräcklig förutsättning för autonomi. Här ligger den avgörande

skillnader mellan individualism och autonomi. Den autonoma människan måste vägledas av en uppsättning av sammanhängande uppfattningar. En autonom person måste ha skäl för att handla och vara beredd att ompröva sina bevekelsegrunder i ljuset av nya argument. Det avgörande är att man är beredd att engagera sig i ett kritiskt, skapande och medvetet sökande efter sammanhang i sitt värdesystem. Därmed fordras vissa egenskaper såsom rationell kapacitet, viljestyrka och självkänedom. Att vara autonom är att vara upphov till sin värld, att kunna forma och inrikta sitt liv (Young 1986).

När man väljer att följa ett visst normsystem inskränker man delvis sin handlingsfrihet. Man förbjuder sig själv att göra vissa handlingar. En sådan självbindning i Odysseus anda är uttryck för att inte låta sig drivas av tillfälliga önskningar (Elster 1984). En autonom människa har preferenser om sina preferenser. Man kan nämligen tala om första ordningens preferenser, som vägleder själva handlandet, och andra ordningens preferenser, som vägleder första ordningens preferenser. Genom denna förmåga att kritiskt reflektera över sina uppfattningar och värderingar definierar autonoma personer sin natur, ger mening och sammanhang åt sina liv och tar ansvar för sin personlighet (Dworkin 1988).

Idealet om en autonom personlighet står centralt i humanismens tradition. Med renässansen formuleras tanken att människor inte längre är mottagare av ett förutbestämt öde, utan kan i kraft av egna fria beslut själva gestalta sina liv. Människan har ett eget värde och äger en skapande förmåga att forma sin framtid. I stället för ödet träder den vilja som känner sig själv och har tillit till sig själv. Försynen strömmar inte ned från ovan, utan stiger fram ur djupet av människans eget inre (Cassirer 1927, Kobusch 1997). Ett samhälle som består av många autonoma personer måste uppfylla vissa krav, vilka kan riktas både mot de enskilda personerna och mot samhällets organisation.

En person som kräver att andra personer skall respektera hennes eller hans autonomi måste också vara beredd att acceptera andras autonomi. Att vara tolerant är att acceptera att människor är olika och att alla har lika rätt att utveckla sina egna livsprojekt. Toleransen är endast intolerant mot intoleransen. I praktiken kan

det komma till svåra avvägningar när det gäller att dra gränserna för de enskildas handlingsutrymme. Rätten att avvika och vara annorlunda måste vägas mot respekten för andras autonomi.

Individens ställning i ett samhälle baserat på autonomi kan fångas med begreppet medborgarskap. Att vara medborgare i ett samhälle innebär att ha en uppsättning rättigheter och skyldigheter. Rättigheterna avser att trygga envars rätt att utveckla sin personlighet. Skyldigheterna skall garantera att också andra har samma möjlighet.

Att närmare bestämma över innehållet i dessa rättigheter och skyldigheter fordrar vissa procedurer för gemensamma beslut. På samma sätt som en individ kan fatta autonoma beslut kan även ett kollektiv genom kontinuerlig diskussion reflektera över sina gemensamma regler. Alla har rätt att delta i samtalet om de beslut som formar samhällets framtid. Friheten att opponera, argumentera för sina åsikter och bilda sammanslutningar ihop med likasinnade har därmed avgörande betydelse.

Oordning

Rent logiskt återstår en fjärde kombination, ett samhälle som består av människor som varken följer eller väljer. Karaktärstypen skulle kunna ges beteckningen flegmatiker; i skönlitteraturen är det Gontjarov som genom sin Oblomov-figur givit sofflockslogaren ett ansikte.

Sociologin har ägnat åtskillig möda åt att kartlägga de individer som av olika skäl inte längre följer normer och påbud. Sociologerna har framför allt oroat sig för de kollektiva konsekvenserna av en allmän ordervägran. Begreppet anomi har myntats för att beskriva ett normlöst samhälle. Ofta har emellertid denna tolkning fallit in i tudelningens traditionella schema. Mot anomin har individualisterna pekat på att ett samhälle med aktivt väljande individer skapar sina egna spontana ordningar.

Frågan är nu vad som händer om samhället utvecklas mot anomi utan att den fria marknaden träder in med sin kompenserande ordning. Denna speciella samhällstyp, som består av människor som varken följer eller väljer, förtjänar en egen beteck-

ning, som skiljer den från det slags normlöshetens samhälle, vilket endast konstitueras av individer som inte följer.

Såvitt bekant finns det ingen teori om hur ett samhälle med total ordning kan vidmakthållas och utvecklas. Modellen blir därmed endast en teoretisk slutpunkt för ett samhälles upplösning och skulle därmed sakna relevans för en diskussion om olika samhällsordningar. Oordningens samhälle där alla bär namnet Oblomov lämnas därför därefter. Den fortsatta framställningen kommer att koncentreras till de tre övriga samhällstyperna, vilka var och en på sitt sätt bygger på något slags ordning.

Samhällskonsten

Med utgångspunkt i de två handlingskategorierna, välja och följa, kan man alltså urskilja fyra principiellt olika samhällsformer och fyra tillhörande individuella roller. Samhällskonstens uppgift är att översätta de teoretiska grundmodellerna till ett praktiskt fungerande samhällsliv.

Uttrycket samhällskonst förekommer i den svenska översättningen av Aristoteles bok om den nikomachiska etiken. Utgångspunkten är att allt handlande och väljande strävar till någonting gott. Det goda är det som allt och alla eftersträvar. Den mest avgörande och konstruktiva formen av kunnighet är samhällskonsten, »emedan den avgör vilka kunskaper som är nödvändiga i de olika samhällena«. Samhällskonstens mål är det mänskligt goda.

Strävan efter att uppnå det goda samhället vägleder även dagens samhällstänkare. Det är inte svårt att i debatten finna förespråkare för var och en av de fyra samhällsmodellerna. Underförstått, eller stundom öppet uttryckt, är antagandet att utopin om det fullkomliga samhället endast kan nås om en organisationsprincip slutligen segrar på de övrigas bekostnad. Denna bok skrivs emellertid i övertygelsen att det goda samhället förutsätter en väl avvägd blandning av samtliga fyra modeller. Ingen kan undvaras, men ingen får heller dominera. Det praktiska problemet är att finna den lämpligaste verksamhetsfären för var och en av principerna.

Ett samhälle kan förvisso ge tid och utrymme för Oblomov. Rätten att dra sig undan i vila, utan krav på att lyda, välja och argumentera, är också en del av det goda livet. Om däremot alla alltid uppträdde som liknöjda flegmatiker skulle samhället snabbt gå mot sin upplösning. Ett ordnat samhällsliv kräver åtminstone något mått av efterlevnad, val och självförverkligande.

Kollektivismens lydnad kan ha sin legitima plats även i ett öppet, demokratiskt samhälle. En militär organisation kan knappast fungera utan ett betydande inslag av disciplin. I det traditionella samhället sammansmälte lydnadspliktens föremål; den enskilda människan skulle följa både Guds och Konungens bud. Först genom sekulariseringen framträdde en världslig makt med en egen legitimitetsbas. Även i ett sekulariserat samhälle har emellertid religionen en plats. Religionsfriheten innebär att den enskilde har rätt att sammansluta sig med andra till trossamfund och att utöva sin religion. Därmed accepteras att människan genom frivillig lydnad kan underkasta sig religiösa bud. Traditionalismens antimodernistiska huvudbudskap är att lydnadsplikten bör utsträckas till så många samhällsområden som möjligt. Ordning och stabilitet är motivet till att människor bör inlemmas i olika slag av kollektiv. Det är emellertid en grundläggande skillnad mellan sådana kollektiv som bygger på medlemmarnas rätt och möjlighet att själva medverka i normbildningen och sådana kollektiv där normkällan är förutbestämd och opåverkbar. Att upphöja kollektivismen som mönster för hela samhället skulle innebära en inskränkning av friheten. Kollektivismens samhälle är också statiskt. Det lämpar sig väl för att konservera det bestående, men har svårt att anpassa sig till yttre förändringar, komma med nyheter och lära sig av misstag.

Även när det gäller individualismen blir samhället lidande av såväl underskott som övermått. Ingen av de andra modellerna kan ersätta individualismens nyttomaximerande ideal som grund för folkhushållet. Ingen alternativ modell för ekonomins organisering har kunnat mäta sig mot marknadens fria konkurrens. Det stora problemet är att ge riktlinjer för samhällsorganisationens lantmätare. Det är numera okontroversiellt att vissa delar av det mänskliga livet undandragits marknadens möjlighet att köpa och sälja.

Idén om oförytterliga fri- och rättigheter sätter skrankor för kommersen. Röster får inte säljas. Lagbestämmelserna om mutor och bestickning hämmar också penningens makt. I andra fall är det emellertid inte lika uppenbart vad som skall kunna köpas och säljas. Var skall gränsen gå för marknadslösningar och nyttomaximering?

Autonomins medborgarideal är nödvändigt i en demokrati, men kan inte betraktas som allenarådande. Om letargi, kollektivism och individualism var och en har sin berättigade plats följer att autonomins herravälde inte kan vara totalt. Visserligen återstår en stor sfär där människan kan delta som fullvärdig medborgare och gemensamt med andra debattera och bestämma samhällets normsystem och rättsordning. Man kan däremot sätta frågetecken för idealet att demokratins beslutsmodell skall sätta sin prägel på alla delar av samhällslivet. En sådan total politisering skulle inte endast kväva andra samlevnadsformer, utan hotar också att urholka demokratin själv. Medborgarskapstanken riskerar att bli offer för sin egen framgång. Medborgarskapsidéen, den generella rätten att delta på lika villkor, förtär andra och mer differentierade sociala roller (Dahrendorf 1974).

Så har samhällskonsten att begrunda vilka fördelar och nackdelar som är förknippade med samhällets organisationsprinciper och söka den goda avvägningen och balansen.

Tre sätt att förstå samhället

Resonemanget så här långt kan sammanfattas på följande sätt. Det finns ett tredje alternativ i debatten mellan positivism och relativism: criticism. Det finns också ett tredje alternativ i debatten mellan naturvetenskap och humaniora: samhällsvetenskap. Det visar sig nu att även samhällsvetenskapen rymmer tre olika vägar. Uppdelningen mellan kollektivism och individualism är otillräcklig. Det finns alternativ som heter autonomi.

Samhällsvetenskapens uppgift är att ge ett systematiskt underlag för förståelsen av samhällslivet. Metoddebatten handlar om hur man bäst skall utforma de tankemässiga redskapen för forskningsarbetet. Valet av begrepp, hypoteser och observationsmetod har avgörande betydelse för undersökningens slutsatser. Forskningens utgångspunkt är alltid en fråga och svaren blir därmed beroende av hur frågan formulerats.

Mot bakgrund av dessa allmänna förutsättningar är det föga förvånande att valet av samhällsmodell får konsekvenser för det sätt på vilket man betraktar samhället. Kollektivismens samhälle kräver sin speciella förståelsemetod, på samma sätt som individualismen och autonomi. Anspråken på att formulera en enhetsvetenskap, idealet om *unified science*, måste därför betraktas med viss skepsis. På ett mycket allmänt plan kan man förvisso formulera vissa för samtliga vetenskaper gemensamma metodregler. De rör exempelvis kraven på logik, systematik, akribi och intersubjektivitet. Därutöver har emellertid varje vetenskapsgren sina speciella förståelsemetoder. Samhällsvetenskaplig metod skiljer sig i vissa avseenden från naturvetenskap och humaniora. Inom samhällsforskningen kan man urskilja tre distinkta tillvägagångssätt. Kollektivismens syn på människa och samhälle är sociologins

domän. Individualismen och dess samfälliga yttringar kan förstås med ekonomins metoder. Automin och medborgarlivet är, eller åtminstone borde vara, statsvetenskapens angelägenhet.

Den sociologiska människan

Att förstå människors uppträdande i kollektivismens samhälle måste grundas på en insikt i följandets mekanismer. Människan är styrd av sin tillhörighet till olika slags gruppbyggnader och av yttre krafter och impulser. Sökandet efter orsakssamband blir därmed det centrala. I stället för att tala om mänskligt handlande, som underförstått att agerandet varit uttryck för ett val, är det mer relevant att använda termen beteende.

Begreppet roll är centralt i sociologins idé om förhållandet mellan individ och samhälle. Sociala roller är tvång som utövas över individen. Rollförväntningarna beror på att samhället genom sanktioner kan belöna och bestraffa enskilda beteenden. Konformism blir därmed ett universellt kännetecken för alla samhällsformer. En ledande europeisk sociolog har själv konstaterat att sociologins förutbestämda värld egentligen står främmande för begrepp som ansvar och moral (Dahrendorf 1971).

Ett sociologiskt betraktelsesätt leder naturligen till att uppmärksamheten riktas mot en kausalförklaring. Syftet med detta slags förklaring är att klarlägga de faktorer och orsakskedjor som bestämmer beteendet hos en enskild människa eller en kategori av människor. Det yttersta kriteriet för en framgångsrik förklaring är en statistisk analys som resulterar i hundra procents förklarad varians. Det innebär att förklaringen har funnit de tillräckliga betingelserna för att med fullständig säkerhet förutsäga individernas beteende.

Exemplen på denna metod är inte svåra att finna; i själva verket rör det sig om en huvudådra inom modern samhällsforskning. Väljarnas röstningsbeteende förklaras med sociala bakgrundsfaktorer och impulser från olika opinionsbildare. Elevernas skolresultat förklaras genom föräldrabakgrund, skolmiljö och klassrumsklimat. Positionen på arbetsmarknaden härleds till social härkomst, utbildningsnivå och arbetsplatsegenskaper. Datatekni-

ken har underlättat den omfattande materialbearbetning som ofta krävs för denna typ av kvantitativ analys.

Den grundläggande observationsenheten i många av dessa undersökningar är enskilda individer. Det kan förefalla paradoxalt att kollektivismens metod baseras på individer, men som tidigare påpekats spelar människorna i denna typ av undersökning en mycket speciell roll. Den enskilde individen är egentligen endast intressant som bärare av egenskaper. Orsaksförklaringar grundas på en analys av samband mellan variabler: låg utbildning leder till lågt politiskt deltagande. Individerna är därför ersättningsbara. Den enskilde individen reduceras till en egenskapskombination.

Kausalanalysen är till sin natur tillbakablickande. Frågan varför människor följer riktningar intresset mot de krafter och förhållanden som knuffat beteendet i den ena eller andra riktningen. Denna typ av förklaring kan vara mer eller mindre sofistikerad. En enkel orsaksförklaring söker en enda närliggande faktor. Mer sammansatta förklaringar söker spåra längre orsakskedjor (*process tracing*) och indirekta samband. Vad som förenar är intresset för det förflutna, för historien.

För den historiska skolan i 1800-talets tyska rättsvetenskap fanns det ingenting i den mänskliga tillvaron som var fullständigt isolerat. Allt var infogat i en högre helhet. Den enskilde ingår i en familj, i ett folk och en stat. Varje tidsålder utgör en fortsättning och en utveckling av alla föregående tider. Man kan därför inte fritt och självständigt skapa sin värld; detta skapande sker endast i oupplöslig gemenskap med alla föregående tider (Andrén 1928).

Det finns olika uppfattningar om sambandet mellan förklaring och förutsägelse. En prognos behöver inte nödvändigtvis grundas på orsaksanalys. En kausalförklaring kan emellertid användas för att förutspå framtiden under antagandet att samma orsaksfaktorer framgent kommer att ha samma betydelse som i det förflutna.

Häri ligger orsaksanalysens problem. Det som skiljer människor från planeterna är just förmågan att vinna kunskap om förklaringar och ändra sitt handlande så att förutsättningarna för förklaringarna upphävs. Kausalanalysen tenderar att reducera människor till viljelösa föremål för yttre krafter.

Den ekonomiska människan

Om sociologin undrar varför människor följer riktas ekonomens intresse mot frågan varför människor väljer. Svaret i ett nötskal är: individens egen förväntade nytta.

Även om den nationalekonomiska doktrinhistorien innehåller flera olika riktningar och tendenser finns det i dag en dominerande teori. Allmän jämviktsteori ser den fria marknaden som samhällets fundamentala mekanism. Den mikroekonomiska teoribildningen bygger på tre grundantaganden. Det första är att samhället måste förstås med utgångspunkt i privata aktörers fria val. Den ekonomiska forskningen ställer därmed de individuella besluten i centrum. Det andra antagandet är att individer är rationella. Varje människa drivs av intresset att söka egna fördelar, att öka sin egen lycka. Strävan efter behovstillfredsställelse och nyttomaximering driver den ekonomiska människan. Ett tredje antagande är att den fria marknaden är den bästa mekanismen för att samordna många individers beslut. Marknadens jämviktslösning åstadkommer effektiva utfall.

Avståndet kan ofta vara långt mellan denna idealmodell och en praktiskt fungerande ekonomi. Man kan också frånga eller modifiera vissa av de mikroekonomiska grundantagandena för att konstruera alternativa modeller. Modern nationalekonomisk forskning har ägnat stor möda åt att utforska marknadsekonomis komplikationer. Forskningen har utvecklats i skilda riktningar. Teorin om transaktionskostnader försöker förklara varför företag och andra ekonomiska aktörer inte enbart styrs av prismekanismen. Spelteorin har utvecklats för att förstå hur individuellt rationella beslut kan resultera i kollektivt irrationella utfall. Renodlad neoklassisk teori förutsätter ett samhälle utan historia och institutioner, men senare ekonomisk forskning har kommit att ägna allt större uppmärksamhet åt institutionernas betydelse för samhällslivet. De makroekonomiska problemen kring konjunktursvängningar, arbetslöshet, tillväxt och ekonomisk politik har givit upphov till en omfattande forskning med blandad teoretisk inriktning och med resultat och handlingsrekommendationer som ingalunda alltid gått i ensartad riktning.

Den ekonomiska analysen har heller inte begränsats till de strikt

ekonomiska aspekterna av samhället. Många ekonomer har lockats att pröva sina generella modeller också på andra yttringar av den mänskliga samlevnaden. Familjebildning, utbildningsval och partityten tillhör de områden som utsatts för ekonomiskt inspirerade analyser. Politikens och byråkratins aktörer har tolkats som drivna av egenintresse och privilegiejakt.

Ju längre ekonomerna utsträckt sina forskningsdomäner, desto mer har de kommit att ifrågasättas. Den imperialistiskt lagda ekonom som hävdar att den allmänna jämviktsmodellen bör upphöjas till den generella och allenarådande samhällsteorin måste vara beredd på hårda utmaningar. Skall rättsliga principer också ersättas av ekonomiska teorier? Kan de ekonomiska modellerna besvara frågor om normer, etik och moral? Hur kan en strikt ekonomisk tolkning förstå fenomen såsom tillhörighet, identitet och solidaritet? Att jämföra politik med marknad leder till en alltför snäv syn. Att vara medborgare kräver något utöver konsumentrollen, nämligen förmågan till empati. Det är därmed ännu svårare att få en demokrati att fungera än en marknad (Lane 1983).

Den politiska människan

Sociologin är inriktad på att förstå följandets logik, ekonomins specialitet är väljandet. Frågan återstår hur autonomi skall analyseras. Denna bok skrivs i övertygelsen att det krävs särskilda tankeinstrument för att förstå kombinationen av väljande och följande. Sociologin uppmärksammar de sociala krafter som formar individen. Ekonomin analyserar hur individen handlar för att maximera sin framtida lycka. Statskunskapen studerar hur individer och samhällen reflekterar över sina egna regler. Om den sociologiska människan kan sägas vara bakifrånstyrd är den ekonomiska människan framifrånstyrd och den politiska människan inifrånstyrd.

Denna uppfattning är knappast oomstridd. Många företrädare för det statsvetenskapliga ämnesområdet nöjer sig med att analysera det politiska livet ur antingen sociologisk eller ekonomisk synvinkel. Åtskilliga statsvetenskapliga undersökningar är inte ens

så genomtänkta, utan blandar omedvetet sociologiska och ekonomiska förklaringsmodeller. Valforskningen ger exempelvis prov på analyser som i det ena ögonblicket betraktar den enskilde väljaren som benhårt styrd av uppväxt, yrkestillhörighet, boendeort och andra bakgrundsfaktorer för att i nästa moment behandla samma person som en fritt svävande, rationellt kalkylerande individ.

Den vankelmodiga inställningen till sociologi och ekonomi har länge präglat statsvetarnas samtal om det egna ämnet. En uppmärksam bok som helt ägnas detta problem är *Sociologists, Economists and Democracy*, författad av engelsmannen Brian Barry (1970). Barry konstaterar att modern statsvetenskap drivs av ett stegrad intresse för teori- och metodfrågor. Två teoretiska angreppssätt tävlar om intresset. Även om Barry stundtals ger den sociologiska skolan något vidare innebörd än vad som är fallet i denna bok rör det sig i allt väsentligt om de välkända förklaringsmodellerna. Ett sociologiskt angreppssätt utgår från frågan om hur ett samhällssystem kan bevara sig självt trots utifrån kommande hot mot gemenskapen. Den ekonomiska analysen inriktas på att förstå hur människor använder sin valfrihet för att uppnå sina egna mål.

Redan vid den tidpunkt då Brian Barry skrev sin bok fanns det gott om exempel på statsvetenskaplig forskning inom båda traditionerna. Analyser som förknippade de demokratiska staternas stabilitet med invånarnas värderingar och kultur illustrerade ett sociologiskt forskningsperspektiv. Individernas politiska deltagande, och brist på deltagande, hade analyserats i ekonomiskt perspektiv, som uttryck för rationellt handlande. För att en enskild individ skulle anse det vara värt priset att engagera sig i en organisation fordrades särskilda selektiva incitament. Som paradexempel på en ekonomiskt inspirerad undersökning åberopades Anthony Downs arbete om partikonkurrens (1957).

Själv drar Brian Barry endast försiktiga slutsatser. Den teoretiska litteraturen på området bedöms vara relativt primitiv och ofullständig. Det kan i och för sig vara möjligt att kombinera de två ansatserna, men det förefaller honom inte vara särskilt fruktbart. Något förord i endera riktningen utdelas knappast. Huvud-

slutsatsen är att den statsvetenskapliga forskningen bör fortsätta att begagna sig av såväl sociologisk som ekonomisk metod; »more of same, but better«, summerar Barry och tillfogar att slutsatsen kan förefalla tämligen banal. Åtminstone en läsare instämmer.

Utvecklingen verkar ändå ha givit Brian Barry rätt. Som närmare utvecklas i nästa kapitel har den statsvetenskapliga forskningen under de senaste årtiondena framskridit enligt båda linjerna. Det har blivit både mer och bättre av båda slagen av forskning. Den sociologiskt inriktade orsaksanalysen har kommit till användning för att förklara en stor mängd politiska fenomen. De ekonomiska tolkningsmodellerna har firat triumfer genom spelteori, koalitionsteori och modeller som utgår från politiker som rationella aktörer.

Ändå ligger ett stråk av otillfredsställelse över den statsvetenskapliga teoridiskussionen. Det är som om väsentliga aspekter av politik och demokrati inte fångas av något av de två angreppssätten. Från sociologiskt håll attackeras nationalekonomerna; som alternativ till en ekonomisk analys av politik lanseras en sociologisk analys av politik (Udéhn 1996). Man frågar sig om det inte också skulle finnas plats för en statsvetenskaplig analys av politik.

När återstoden av denna bok formulerar statsvetenskapens egen teori är det därför inte en beskrivning av en befintlig, välutvecklad teori. Syftet är snarast att formulera det som inte finns, men som borde finnas. Uppfattningarna om det politiska livet lider av att samhällsforskningens tredje alternativ ännu är så illa utvecklat.

Som närmare diskuteras i nästa kapitel måste förståelsen av den politiska människan utgå från förmågan att samtidigt välja och följa. En autonom person har en inre röst och låter sitt handlande vägledas av regler som man själv har valt. En avvikelse mellan regel och handling tar sig uttryck i dåligt samvete. En regel måste kunna tillämpas på fler än ett fall. Regelstyrning förutsätter därför en förmåga att resonera i termer av principer och allmän giltighet. Autonoma regler är möjliga att förändra genom kritisk självreflektion.

Begreppet autonomi kan även tillämpas på grupper av människor. Frågan gäller då hur flera personer kan komma överens om att leva under samma regler. Ett samhälle som fungerar enligt

denna modell kan ges beteckningen demokrati. Demokrati och rätt har därmed ett oupplösligt samband. Avvikelser mellan rättsnormer och handlingar görs till föremål för något slags sanktion. Samhällets förmåga att reflektera över sin egen normgivning bildar förutsättningen för konstitutionalism och författningspolitik.

Tre slags logik

Samhällsforskningen rymmer därmed tre distinkta tolkningsmodeller. Återigen visar sig den enkla dualismen vara vilseledande. Uppdelningen i individ och kollektiv, i ekonomi och sociologi är inte uttömmande. Figur 5.1 sammanfattar några särdrag i de tre typerna av samhällsanalys.

Figur 5.1 Tre samhällsteoretiska modeller.

	Sociologisk analys	Ekonomisk analys	Statsvetenskaplig analys
Samhällslogik	Kollektivism	Individualism	Autonomi
Individ	Undersåte	Egoist	Medborgare
Handlingstyp	Beteende	Val	Ansvarstagande
Bevekelsegrund	Tillhörighet	Preferenser	Principer
Drivkraft	Konformism	Egennyttia	Samvete
Tolkningsmodell	Orsaksförklaring	Nyttokalkyl	Förståelse
Institution	Omgivning	Handlingsmönster	Självreflektion
Rationalitet	Värderationalitet	Målrationalitet	Kritisk rationalism
Värdegrund	Normer	Relativism	Relativ relativism
Identitet	Tradition	Smak	Gemensamt projekt
Syn på Den andre	Främlingskänsla	Likgiltighet	Tolerans
Samhällsform	Stam	Marknad	Rättsgemenskap
Ideologi	Kommunitarism	Libertarianism	Humanism

Den sociologiska förståelsen utgår från samhällssystemet och får därmed ett kollektivistiskt perspektiv. Individen betraktas som undersåte och gruppmedlem. Sociologens intresse inriktas på individens beteendemönster. Människan som samvarelse definieras genom sin tillhörighet till kollektiv såsom familj, byggen-skap, språkgrupp, etnisk grupp, organisation och nation. Denna strävan efter identitet och tillhörighet tar sig uttryck i konformism, benägenheten att anta gruppens värderingar.

Den ekonomiska analysen skiljer sig på alla dessa punkter. Den egoistiske individen står i centrum. Den fria individen drivs av egen nytta och väljer med utgångspunkt från sina preferenser.

Den politiska människan representerar en tredje form. Den autonoma medborgaren strävar efter att ta ansvar för såväl sin egen som gemenskapens framtid. Genom att reflektera över sina egna principer blir samvetet den drivkraft som vägleder en autonom person.

Samhällsforskningen strävar efter att förklara och förstå de sociala processerna. Tolkningens natur blir emellertid beroende av valet av perspektiv. Det finns tre grundläggande analysmodeller.

En sociologisk analys inriktas på att genom orsaksförklaringar frilägga de krafter som styr individernas beteende. Kausalanalys gör det möjligt att gradera olika orsaksfaktorerers relativa betydelse.

Ett ekonomiskt perspektiv går ut på att rekonstruera de avsikter och preferenser som väglett den rationelle aktörens nyttokalkyl. Den ekonomiska analysen studerar också resultatet av många aktörers val, exempelvis i form av aggregeringseffekter.

En analys av den politiska människan innebär att förstå självreflektionens och ansvarstagandets mekanismer. Såväl individer som kollektiv kan vara föremål för analys. Syftet är att förstå hur enskilda personer och hela samhällen skapar och vidmakthåller sina egna normsystem.

Frågan om samhällsforskningens förklaringstyper har varit omstridd. Ett tungt vägande inlägg har gjorts av Jon Elster, som hävdar att endast två slags förklaringar har legitim plats inom seriös samhällsvetenskap (1979). Den ena är den av naturvetenskaperna inspirerade kausalanalysen. Den andra utgörs av intentionala förklaringar, vilka bygger på begrepp såsom rationalitet och strategiskt handlande. Elster behandlar även en tredje pretendent, biologins metod med funktionella förklaringar, men denna bedöms sakna relevans för samhällsforskningen. Man kan mycket väl instämma med Elsters slutsatser, men finna genomgången ofullständig därför att den inte tar upp den statsvetenskapliga analysens tredje alternativ till diskussion.

Åtskilliga metodläroböcker utgår från förutsättningen att

samhällsforskningens enda förståelsemodell utgörs av kausalförklaring. Antagandet är fullt begripligt i vetenskapshistoriskt ljus. Naturvetenskapens och positivismens ideal har varit starka och sociologins arbetsmetod har anammats av forskare även inom andra samhällsvetenskapliga ämnen. Även om kausalanalys har en viktig plats för vissa slags forskningsproblem utgör den dock inte den allenarådande metoden. Ekonomisk analys fordrar sina förståelseinstrument, liksom statsvetenskaplig analys har sitt tolkningsperspektiv.

Många samhällsteoretiska betraktelser har ägnats åt att förstå förhållandet mellan aktör och struktur. Det finns knappast en enda lösning på problemet, eftersom begreppen struktur och institution får olika betydelse beroende på tolkningsmodell. Den sociologiska människans struktur består av de omgivningsfaktorer som styr beteendet. Den ekonomiska människans struktur bildas av regelbundenheterna i de enskilda valens sammantagna mönster. Den autonoma människans struktur utgörs av det konstitutionella regelsystem som blivit resultatet av individens och samhällets självreflektion.

Vad som framstår som förnuftigt och rimligt skiljer sig likaledes mellan de tre typerna av samhällsanalys. Rationaliteten växlar natur beroende på handlingslogiken. För den av gruppstillhörigheten styrda människan ter det sig som förnuftigt att handla i enlighet med tradition och rådande värderingar. Sociologins rationalitetstyp kan därför betecknas värderationell. För den ekonomiska människan är emellertid det förnuftiga att välja det medel som mest effektivt leder till det önskade målet. Denna rationalitetstyp kan därför kallas målrationalitet. Den politiska människan vägleds av ett tredje slags rationalitet. Kritisk rationalism innebär att reflektera över sina egna värderingar, vara öppen för alternativ och kunna lära av misstag.

De tre samhällsmodellerna har också stor relevans för den i samtida kulturdebatt så omstridda frågan om det moderna samhällets värdegrundval. Med sekularisering, modernisering och individualisering följde en kris och stundtals sammanbrott för gamla värdeskapande institutioner såsom kyrka och skola. Också internationaliseringen och mötet med främmande kulturer har

aktualiserat frågan om den värdemässiga grunden för de västerländska demokratierna. Kan en demokratisk stat ta ställning till förmån för vissa värderingar eller skall staten i ett fritt samhälle förhålla sig neutral till medborgarnas alla åsiktsyttringar?

För sociologins kollektivistiska samhällssyn ligger ett kulturkonserverat svar nära till hands. Varje samhälle har vissa av tradition hävdvunna värderingar. Det blir därför berättigat för staten att formulera och värna samhällets värdegrundval. I denna tankes förlängning ligger en fundamentalistisk hållning. Varje försök att omtolka och revidera den existerande normen ses som ett hot mot den bestående ordningen.

Den ekonomiska människan är totalt fri, också i förhållande till värderingar. Åsiktsbildningen är en privatsak och det saknas skäl för staten att prioritera den ena eller andra uppfattningen. Individualismens samhälle har därför en helt relativistisk syn på värderingar.

Autonomins samhälle har i viss mening också en relativistisk syn på värderingar. Det öppna samhället förutsätter att envar fritt kan pröva nya alternativ och att det finns stort utrymme för experiment och misslyckande. Relativismen har dock här vissa gränser. Ett öppet samhälle innebär att individen måste respektera att även medmänniskorna har rätt att pröva sina projekt. Sådana autonomikonflikter motiverar en uppsättning fri- och rättigheter som värnar den enskildes frihet och integritet. Staten i autonomins samhälle tar inte ställning för det ena eller andra projektet, men vänder sig mot sådana uppfattningar som hotar humanismens grundläggande principer. Relativismen blir därmed endast relativ (jfr Boudon 1996).

Eftersom samhällsteorier handlar om förbindelsen mellan individ och gemenskap är det föga överraskande att begreppet identitet spelar en central roll. Påståendet att en människa behöver känna identitet är så allmänt formulerat att det är invändningsfritt; frågan är i stället vilket slags identitet det gäller. De tre samhällsteoretiska skolorna ger var sitt svar. Den sociologiska människan får sin identitet genom tillhörigheten till den historiskt givna gruppen och traditionen. För den ekonomiska människan är identiteten något som fritt kan väljas. Liksom den frie kon-

sumenten väljer och vrakar i stormarknadens utbud kan den individuella samhällsmedlemmen välja och byta livsstil och gemenskapsgrupp efter modets eller lynnets växlingar. För den autonoma människan framstår identitet som något annat. En medborgare känner samhörighet med ett politiskt projekt som man tillsammans med andra medborgare beslutat att tillskapa.

Skillnaderna framträder också i synen på Den andre, på människor som står utanför den egna gemenskapen. I det traditionsbundna samhället är den primära reaktionen rädsla och skepsis inför det främmande. Den fria individen förhåller sig snarast likgiltig inför andra människors och grupperns projekt. Den autonoma människan har förutsättningar att genom tolerans och inlevelseförmåga sätta sig in i hur andra medborgare söker utveckla sina egna politiska projekt.

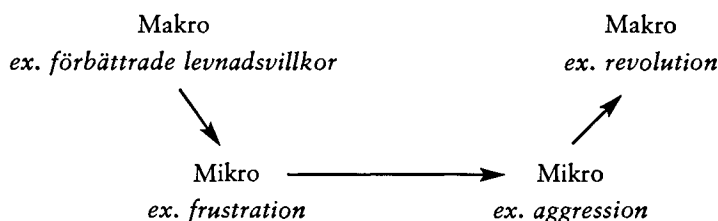
Kollektivismens logik kommer mest naturligt till uttryck då människorna är organiserade i stammar. Släktskapets arv och permanens ger stadga åt samhällsorganisationen. Den samhällsform som förverkligar individualismens fria val är marknaden. Konkurrens och prisbildningens mekanismer tillförsäkrar att de individuella valen översätts till kollektiva beslut. De autonoma människornas samverkan åstadkoms genom en rättsgemenskap. De regler som förenar samhällsmedlemmarna bildar ett ordnat system av rättsnormer.

De tre analysperspektiven kan också läggas till grund för uppfattningar om hur det ideala samhället bör vara inrättat. De tre modellerna motsvaras därför av tre ideologier. Kollektivismens modell har sina starkaste förespråkare i den kommunitära tankeriktningen. Individualismens samhälle bildar idealet för den libertarianska uppfattningen; av skäl som utvecklats i kapitel 3 är denna term att föredra framför liberal. Den autonoma samhällsmodellens ideologi förtjänar beteckningen humanism. Denna term har visserligen en bred och stundom diffus användning, men med humanism avses i denna framställning en relativt precis åskådning, som inte minst får sin kontur i kontrasten med de två andra samhällsmodellerna.

Detta kapitel avslutas nu med frågan om det från strikt samhällsvetenskaplig synpunkt finns skäl att föredra den ena modellen

framför den andra. Ett sådant test utgörs av de kriterier för samhällsvetenskapliga teorier som utvecklats av den amerikanske sociologen James S. Coleman (1990). Samhällsvetenskapens uppgift är att förstå samspelet mellan individ och samhälle, mellan mikro- och makronivå. En god teori bör kunna visa hur ett samhällsfenomen leder till ett annat samhällsfenomen genom sina konsekvenser för de enskilda individerna. Figur 5.2 preciserar de tre länkarna i resonemanget.

Figur 5.2 Samhällsteoriens grundelement.

En samhällsteori bör enligt Coleman innehålla tre förbindelseled. Den första länken går från systemnivå till individnivå. Det andra ledet beskriver processer på individnivå. I det tredje steget länkas mikronivån ihop med fenomen på makronivå. Ett av Colemans exempel gäller teorin om varför revolutioner uppkommer när situationen för de enskilda människorna förbättras. När levnadsvillkoren blir bättre stiger också förväntningarna och därmed frustrationen över klyftan mellan anspråk och resultat. Genom en psykologisk process övergår frustrationen till aggression. Många individers aggression resulterar under vissa villkor i revolutionära utbrott. Ett makrofenomen länkas via mikroprocesser tillbaka till makronivån.

Sociologisk teoribildning uppfyller alla dessa tre krav. Företeelser på systemnivån ger upphov till individuella processer. Ett samhälles värderingar överförs exempelvis till den enskilde individen genom uppfostran och andra slag av socialisation. Även företeelser på individnivån täcks av sociologisk teori; ett exempel är socialpsykologiskt inspirerade teorier om attitydbildning. Det finns slutligen många teorier om hur individuella beteenden ger upphov till fenomen på systemnivån.

I ekonomisk teori finns också element som kan ligga till grund för förståelsen av makro–mikro–makro-kedjan. Utbud och andra företeelser på makronivån bildar förutsättningen för individuella val. Mikroprocesserna handlar om hur preferenser och information översätts i individuella beslut. Marknadens osynliga hand beskriver hur individernas val aggregeras till kollektiva beslut.

Även politisk teori belyser de tre komponenterna. Kollektiva samhällsproblem ger upphov till reflektion och kritisk debatt. Samhällsmedlemmarna tar självständigt ställning under öppen debatt. Genom politiska beslut bestämmer samfundet om nya eller förändrade regler.

Slutsatsen är att samtliga tre tolkningsmodeller enligt detta test utgör fullgoda alternativ som samhällsvetenskapliga teorier. Valet dem emellan kan därför inte avgöras på teoretiska eller metodologiska grunder. Varje undersökning måste därför välja det angreppssätt som är bäst lämpat för det konkreta forskningsproblemet. De tre modellerna anvisar tre olika sätt att ställa frågor om hur samhället fungerar.

Samhällets samvete

Demokratins folksuveränitetsprincip uttrycks genom formuleringen att all offentlig makt utgår från folket. Frågan är nu om denna princip kan identifieras med någondera av de tre samhällsteoretiska principerna. Kollektivisten skulle hävda att det är gemenskap och sammanhållning som bildar demokratins samhällsform. Individualisten gör gällande att individens fria val är demokratins förutsättning. Autonomiprincipens förespråkare pekar på demokratins krav på ansvarstagande individer och kollektiv.

Tesen i detta kapitel är att ingen kan göra anspråk på hela sanningen. Demokratins idé är så allmänt formulerad att den kan tolkas i skilda riktningar. Samtliga tre modeller är förenliga med folksuveränitetsprincipen. Därmed öppnas tre skilda perspektiv på demokratin och dessutom tre olika sätt att förverkliga demokratin. Var och en av de tre samhällsteoretiska modellerna kan uppfattas som både beskrivning och norm. De bildar tre olika sätt att ställa frågor om demokratins innebörd och funktionssätt. De kan också läggas till grund för rekommendationer om hur det goda demokratiska samhället bör se ut.

Kollektivismens demokrati

Många konservativa tänkare under 1800-talet oroades för de två stora förändringsprocesser som hotade det etablerade samhället. Den ena var individualiseringen som bröt ner de gamla sammanhållande institutionerna, den andra var demokratiseringen som släppte loss de otyglade massorna. Den naturliga reaktionen blev att motsätta sig både individualism och folkstyrelse. Motståndet mot parlamentarism och allmän rösträtt förenades därför vanligen med ett försvar av kyrkan, monarkin och de egendomsägande klasserna.

Denna huvudfåra i konservatismens idéströmning var emellertid inte den enda. En teoretiskt mer sofistikerad analys utvecklades av Alexis de Tocqueville. Han såg också individualism och demokrati som två obönhörliga krafter, vilka för evigt skulle omskapa Europas sociala och politiska landskap. Den ohämmade individualismen var även för Tocqueville en överhängande fara. Det som skilde honom från tidens standardkonservatism var synen på demokratin. Denna nya typ av samhällsorganisation behövde inte innebära något hot. Tvärtom kunde de demokratiska samlevnadsformerna fylla exakt samma uppgift som de gamla institutionerna. Demokratiska samfälligheter skulle kunna bilda de nya kollektiv som tämjde, fostrade och inordnade människorna i fredliga och stabila former. Demokratin var ett sätt att skapa ordning.

Tanken rann inte upp som teoretiskt hugskott, utan framkom under Tocquevilles resor i Förenta Staterna på 1830-talet. Egentligen befann han sig där för att studera amerikanskt fängelseväsen, men han kom snart att ägna huvuddelen av sitt intresse åt de demokratiskt uppbyggda kommuner och frivilligorganisationer som präglade den unga nationens liv (Ehnmark 1990). I Amerikas samtid såg han Europas framtid (von Beyme 1987).

I sin bok om demokratin i Amerika gav han ett kapitel rubriken »Hur amerikanerna med fria institutioners hjälp bekämpar individualismen« (del II, kap 2:4). Jämlikheten ställer människor sida vid sida utan något sammanhållande band, men amerikanerna har med friheten som medel bekämpat den individualism som jämlikheten gav upphov till och de har också besegrat den. De rika förstår inte denna sanning och de ryggar därför inför demokratin. Amerikas lagstiftare insåg att det inte räcker med en enda folkrepresentation. Varje del av landet måste ha ett eget politiskt liv »för att ge medborgarna ett obegränsat antal tillfällen att handla samfällt och dagligen låta dem uppleva att de beror av varandra«. Föreningslivet spelar därför en avgörande roll. »Sålunda visar sig jordens mest demokratiska land vara det där människor i vår tid mest fullkomnat konsten att tillsammans sträva efter att förverkliga gemensamma önskningsar.« Utan denna vana skulle själva civilisationen vara i fara, påpekar Tocqueville.

Detta perspektiv på folkstyrelsen har sedermera återkommit i olika varianter. Det som förenar de kollektivistiska demokrati-tolkningarna är deras betoning på begrepp som tillhörighet, delaktighet, integration och identifikation. Det är individens band med samhället som tryggar demokratins fortbestånd.

Det är ingen tillfällighet att det är den svenska sociologins portalfigur som utmejslat detta perspektiv. Torgny T. Segerstedt skrev sin bok om demokratins problem under en tid då de totalitära rörelserna såg ut att kväva den europeiska demokratin (1939). Utgångspunkten är sociologins tudelning i massa och grupp. Massan består av isolerade individer och är mottaglig för suggestion, präglas av känslöyttringar, vill vara anonym och undandra sig ansvar, är egoistisk och nyckfull. Gruppen kännetecknas däremot av permanens, arbetsdelning, ett medvetande om sig själv och andra gruppers existens samt vanor som bestämmer medlemmarnas inbördes relationer och deras relationer till gruppen som helhet. Det karaktäristiska för gruppen är samarbete och organisation. För Segerstedt finns det ett uppenbart samband med den politiska organisationens art: »Massmänniskan hör hemma i den totalitära staten, grupp-människan i demokratin« (1939, s. 37 f). Kontraktteorier och modern liberal teori kritiseras för att underskatta den roll som »gemenskapen spelar för utbildandet av individens hela vanesystem, dess värdeskala och verklighetsuppfattning« (s. 69).

Också många andra inlägg i samhällsvetenskap och kulturdebatt utgår från denna uppdelning mellan grupp-samhällets välintegrerade medlemmar och mass-samhällets fragmenterade och kaotiska myller. Kollektivismens och individualismens tolkningsmodeller har satt sina tydliga spår i demokratidebatten.

Den kollektivistiska demokratimodellen behöver långt ifrån alltid ha en normativ, polemisk överton. Många gånger tas den som en given och naturlig utgångspunkt för den moderna demokratin. Ett exempel är den inflytelserika riktning inom amerikansk och internationell väljarforskning som har sitt ursprung i Michiganuniversitetets forskargrupp (Campbell m.fl. 1960). Intervjuundersökningarna var tydligt inspirerade av socialpsykologiska teorier. Det centrala begreppet partiidentifikation fångar

väljarens känsla av tillhörighet till en politisk riktning. Om inga tillfälliga eller kortsiktiga faktorer stör väljarbeteendet kommer denna identifikation att bestämma den normala röstningen.

Tillhörigheten till organiserade grupper spelar också en central roll för teorier om det civila samhällets och det sociala kapitalets betydelse. Den amerikanske statsvetaren Robert Putnams studie av medborgarandans rötter i Italien är en av de senaste årens mest uppmärksammade samhällsanalyser (Putnam 1993). En god medborgaranda är inte bara ett värde i sig, utan bidrar enligt undersökningen också till ekonomisk tillväxt. Ett samhälle med medborgargemenskap binds samman av horisontella relationer av ömsesidighet och samarbete. De som ingår i en gemenskap är aktiva, samhällstillvända och jämlika. Dygdiga medborgare är hjälpsamma och aktningsfulla och hyser förtroende för varandra. Sociala nätverk som bygger på ömsesidigt förtroende underlättar kollektivt handlande.

Putnam hänvisar uttryckligen till Tocqueville som den samhällsteoretiker som har mest att säga om hur tydliga sociala strukturer och sedvänjor förstärker medborgargemenskapens normer och värderingar. Frivilliga sammanslutningar befrämjar samarbetsvanor, solidaritet och samhällsanda.

Jämförelsen mellan de italienska regionerna ger enligt Putnam ett tydligt stöd för Tocquevilles teori. Den visar hur man kan övervinna det kollektiva handlandets dilemman och den individuella nyttokalkylens självförstörande opportunist. Frivilligt samarbete underlättas av ett samhälle som har ärvt ett stort socialt kapital i form av normer för ömsesidighet och nätverk av samhällsengagemang. Institutionernas effektivitet påverkas starkt av samhällsmiljö och historia. Medborgarandan i Italiens välfungerande regioner kunde spåras nästan tusen år tillbaka i tiden. Socialt kapital är nyckeln till att få demokratin att fungera, men det är inte lätt att bygga upp socialt kapital, avslutar Putnam.

Individualismens demokrati

Anthony Downs skrev sin doktorsavhandling om demokratisk teori för att fylla en lucka i forskningen. De sociologiska och

socialpsykologiska teorierna hade koncentrerat sig på faktorer som grupployalitet och partiidentifikation. I stället formulerade Downs en ekonomiskt inspirerad teori som framställde politikererna som röstmaximerare. Partierna strävade inte efter röster för att förverkliga sin politik, partierna formulerade politiska program för att vinna röster, konstaterade Downs med en tillspetsad formulering. Med sin teori kunde Downs förklara varför de konkurrerande partierna hamnade i den politiska vänster-högerskalans mitt och förde en intill förväxling lika politik. Han kunde också förklara varför en del personer fann det mest rationellt att avstå från att utnyttja sin rösträtt.

Flera andra forskare hade tidigare varit inne på liknande resonemang. Downs åberopade själv bland annat Arthur Smithies och Harold Hotelling, som hade utvecklat en lokaliseringsteori för företag. Två konkurrerande glasskiosker tenderade exempelvis att placera sig mitt på badstranden. På motsvarande sätt närmade sig de politiska partierna medianväljaren i mitten av skalan.

En annan viktig föregångare för denna forskningsinriktning var Joseph Schumpeter (1942). Han vände sig mot den klassiska demokratiteorins antagande att det fanns en allmänvilja som formulerades av välinformerade och rationella medborgare. I stället sattes den politiska eliten i fokus. Politiker är som företagare: de presenterar sina alternativ på en marknad. Liksom konsumenter har väljarna möjlighet att välja mellan de politiska alternativen. Valtillfällena ger medborgarna tillfälle att ställa den politiska eliten till ansvar.

Även om enskildheter i dessa teorier har kritiserats kom de att få stor betydelse genom sitt grundperspektiv. Väljare och politiker betraktas som nyttomaximerande aktörer. Det finns en tydlig parallell med den ekonomiska teorins individperspektiv. I dag kommer denna forskningsriktning till uttryck i teorier om rationella val och *public choice*.

I en översikt över den statsvetenskapliga teorin om rationella val konstaterar författarna att utgångspunkten är gemensam med den ekonomiska vetenskapen. Medborgaren betraktas som konsument. Den politiska människan har förenats med den ekonomiska människan. Ett utmärkande kännetecken för teorin om

rationella val är att den sätter individen i centrum (Lalman, Oppenheimer & Swistak 1993).

Den ekonomiska statsvetenskapen har undersökt flera områden med stor relevans för demokratins funktionssätt. Särskild uppmärksamhet har riktats mot majoritetsregeln och andra metoder för omröstningar. Samarbetsproblemet har analyserats med utgångspunkt från matematisk spelteori och koalitionsteori. Ekonomiskt influerade teorier har också utvecklats för att analysera de demokratiska beslutens genomförande; statlig reglering och förvaltning har därmed kommit att belysas från effektivitetssynpunkt (Moberg 1994). En översikt över statsvetenskapliga undersökningar baserade på teorin om rationella val finner att forskningen främst koncentrerats till fyra huvudområden: den rationelle väljaren, preferensaggregering, informationsaggregering samt institutioner och konstitutioner (Miller 1997).

Det går numera knappast att bortse från den ekonomiska statsvetenskapens resultat i diskussionen om vilket deltagande och vilken informationsnivå som man kan förvänta av väljarna, hur intressegrupper organiserar sig, hur demokratiska beslutsprocesser går till, hur den offentliga politiken bör organiseras och hur marknadsmekanismer kan utnyttjas för att genomföra politiska beslut.

Det råder inget tvivel om att den ekonomiskt influerade forskningen om demokratin nått en betydande nivå både när det gäller kvantitet och kvalitet. Uppmärksamheten har riktats på de oavsedda och oväntade effekterna av många aktörers samtidiga val. Det individualistiska perspektivet på den demokratiska processen har på några årtionden lett till en omfattande forskning, som inte minst utmärks av formell stringens och matematisk exakt-
het.

I takt med att den individualistiska demokratiuppfattningen fått allt större betydelse som bas för statsvetenskaplig forskning har den också mötts av allt starkare motreaktioner från mer kollektivistiskt orienterade teoretiker. Den rationellt kalkylerande individen anses exempelvis leda till kortsiktiga och närsynta beslut. För mer långsiktigt handlande fordras en fastare och kollektivt förankrad identitet. Tolkningen av demokratins funktionssätt

borde enligt vissa debattörer skifta från jämviktsanalys till strukturanalys, från analys av intressen till analys av identitet (Pizzorno 1986). En motsvarande kritik återfinns hos James G. March och Johan P. Olsen. Det är inte tillfyllest att studera den politiska processen som ett aggregeringsproblem eller ett system för utbyte mellan nyttomaximerande aktörer. Demokratien måste främst förstås som en integrationsprocess. Demokratiska institutioner sätter regler, bygger på identitet och känslor och betonar gemensam mening och kultur (March & Olsen 1995).

Autonomins demokrati

Kollektivismens och individualismens demokratitolkningar framstår numera som två tämligen väletablerade uppfattningar. De har inte minst fått sin utformning genom ömsesidig polemik. Så till den grad har de dominerat debatten att de många gånger framstår som de enda alternativen. Möjligen har någon tvehågsen debattör framkastat tanken att de kunde användas som varandra kompletterande alternativ.

Understundom väcks dock tvivel på att de skulle vara de enda två möjliga sätten att förstå demokratins innebörd. Dubiernas historia går långt tillbaka. Redan för två sekel sedan formulerade den franske skriftställaren Benjamin Constant ett tredje alternativ.

Vid den tiden framstod motsättningen mellan kollektivism och individualism som ett val mellan den gamla och den nya friheten, mellan *la liberté des Anciens* och *la liberté des Modernes* (Constant 1806; jfr Todorov 1997).

Den gamla friheten var den positiva friheten, som innebar att den enskilde ingick som en del i helheten. Friheten tog sig uttryck i aktivt deltagande i den gemensamma maktutövningen. Friheten gick ut på att dela makten mellan samfällighetens alla medlemmar. Under detta slags frihet är individen underställd samhället.

Den nya friheten innebär att individen förfogar över ett handlingsutrymme. Individen är suverän i förhållandet till samhället. Den nya friheten betecknas som negativ, eftersom individen gentemot samhället är tillförsäkrad en egen privatsfär.

Visserligen uttalar sig Constant välvilligt om den nya friheten,

men förordet är inte odelat. Tvärtom förespråkar han en syntes av de två slagen av frihet. Det bästa styrelsesättet är inte demokratin, men inte heller liberalismen, utan den liberala demokratin. En kommentator har påpekat att Constant skyr valet mellan kommunitarismen och individualismen för att i stället välja humanismen (Todorov 1997).

En variant av Constants tanke återkommer senare i John Stuart Mills reflektioner över det representativa styrelsesättet. Politiska institutioner är varken biologiska fenomen som växer av sig själva eller mekaniska apparater som godtyckligt kan konstrueras. Enligt Mills uppfattning uppkommer politikens institutioner visserligen genom människors avsiktliga handlande, men de fortlever inte av sig själva. Institutioner skapas av människor och de är också beroende av människor för att kunna fungera. Samhällets medlemmar måste vara beredda att leva i enlighet med de regler som de själva skapat. Det finns dessutom ett samspel mellan individer och institutioner. Institutioner är beroende av människor, men institutioner kan också bidra till att utveckla människors självständighet (Mill 1861).

Det goda samhället måste ta hänsyn till både den sociala auktoritetens och till frihetens principer. Individens skyldighet att följa lagen är inte absolut, utan relativ. En lag måste uppfylla vissa krav. Lagar får exempelvis inte ha tillbakaverkande kraft. Retroaktiv lagstiftning bryter mot kravet att de som lyder under lagen också skall ge sitt samtycke till lagen. En lag får heller inte föreskriva handlingar som bryter mot moralen; staten kan exempelvis inte tvinga medborgare att ange varandra. Bland andra sådana rättsliga grundkrav nämner Constant att en person inte får ställas till ansvar för någon annans brott.

I det offentliga livet är det inte sanningen som är avgörande, men däremot möjligheten att söka sanningen. Det humanistiska elementet hos Constant kommer fram i den starka betoningen på människans förmåga att resonera, jämföra och granska. Metoden är viktigare än resultatet. Det fria misstaget är större än den påtvingade sanningen (Todorov 1997). Constants idéer erbjuder ett kosmopolitiskt, rationalistiskt alternativ till nationalismens och stamsamhällets krav på endräkt (Thom 1995).

Redan hos Constant möter man sålunda flera av de grundtankar som sedan har utvecklats av andra författare. Försöken att tydligare formulera autonomins principer har sedan gått fram längs två vägar. Det ena tillvägagångssättet har varit att analysera den individuella autonomins natur. Den andra metoden har gått ut på att studera autonomins förverkligande på kollektiv nivå. Det visar sig att det finns viktiga paralleller mellan individnivå och samhällsnivå. Samma grundprinciper kan tillämpas på såväl autonoma personer som autonoma samfälligheter.

En nödvändig, men inte tillräcklig, förutsättning för autonomi är att en individ är beredd att följa regler och normer. Ett utmärkande drag för sådana principer är att de har generell giltighet. Det ligger i sakens natur att en norm inte endast kan gälla ett enda konkret fall. Redan här finns en skillnad mot individualismens nyttomaximering. Teorin om rationella val kan visserligen utsträckas även till individens överväganden om normer, men gäller även, och allra främst, konkreta valsituationer.

Den andra förutsättningen för autonomi är att reglerna bestäms av individen själv. Subjektet är sin egen lagstiftare. Som tidigare diskuterats är det en omstridd fråga hurvida den enskilde genom ett metabeslut kan välja bort friheten att välja. För några tänkare är abdikationen från frihet och det frivilliga slaveriet en möjlighet. Andra hävdar att den upplysta människan är fri i alla avseenden utom i just detta fall. Den moderna människans existentiella villkor kännetecknas av tvånget att vara fri. Kollektivismens utväg skulle därmed vara stängd.

Att själv kunna reflektera över sina handlingsregler är intimt förknippat med människans förmåga att planera sin framtid som social varelse. Medicinsk neurologisk forskning har analyserat hur hjärnskador kan hämma den planerande och självreflekterande förmågan och därmed förändra hela personligheten. Medveten tankeverksamhet verkar förutsätta ett slags högre ordningens minne som gör det möjligt att överblicka de hypotetiska konsekvenserna av olika handlingsalternativ. Biologiskt finns det ett närmare samband mellan intellekt och känsloliv än vad som ofta antagits. Varseblivning, minne, tolkning och förnuft samspelar. Människans fantasi kan skapa tänkta scenarier som bildar ett

slags framtidens minne (Damasio 1995).

Autonomi förutsätter en ständigt pågående process. De båda konkurrerande tolkningsmodellerna har en mer statisk karaktär. Kollektivismen innebär att samhällets normaltillstånd är oföränderligt. Individualismen inriktas på att förstå enstaka och isolerade valhandlingar. Den autonoma människan har däremot möjlighet att kontinuerligt reflektera över sina normer och bevekelsegrunder. Därmed är inte sagt att varje överprövning behöver leda till ändring. Även status quo kan vara uttryck för ett medvetet val. Man kan därför betrakta tradition som ett slags dynamisk stabilitet. Normer som inte ifrågasätts och utmanas dör snart. En levande tradition bygger på debatt och kritik (Popper 1972).

Liksom i individualismens tankevärld kan preferenser spela en viktig roll även i autonomin, men det är då fråga om ett mycket speciellt slag, nämligen preferenser om preferenser. Förmågan att reflektera över de egna handlingsreglerna förutsätter en andra ordningens tankeverksamhet. Ett annat ord för detta fenomen är samvete. Det är ingen tillfällighet att samvete kan översättas till franska med uttrycket *le for intérieur*, den inre rösten; *for* härstammar betecknande nog från latinets *forum*. Den autonoma människan har ett inre torg för sin självreflektion.

Denna öppenhet för omprövning gör att autonomi betyder en fortlöpande process som innebär att man lär av sina misstag. Ingen kan göra anspråk på att ha funnit den slutliga sanningen; alla har möjlighet att vinna ytterligare kunskap och förståelse. En sådan kombination av ödmjukhet och djärvhet placerar autonomin vid sidan av både kollektivismens förutbestämmdhet och individualismens totala valfrihet.

Autonomins betoning på reflektion, kritik och lärande gör att språket får en alldeles särskild betydelse. Abstrakta symboler spelar visserligen en roll även för de andra samhällsmodellerna; för kollektivismen som medel för identifikation och tillhörighet, för individualismen som bytesmedel och valuta. De språkliga symbolerna blir emellertid särskilt viktiga för en modell som bygger på tydliga regler.

Att leva under autonomt bestämda normer innebär att ta ansvar för sitt eget liv och är en utmärkande egenskap för den vuxna,

mogna människan. Självreflektion och samvete utgör instrument för eget ansvarsutkrävande.

Resonemanget har hittills kretsat kring den enskilde individen. Nästa fråga är hur autonomiprincipen kan förverkligas i en samfällighet med flera autonoma personer.

För att ett sådant samhälle skall kunna fungera fordras ömsesidig respekt. En samhällsmedlem måste erkänna att också andra personer har rätt att leva efter autonomins princip. Autonomi leder därför omedelbart till ett krav på tolerans. Detta slags tolerans är något mer än enbart likgiltighet. Tolerans förutsätter här en aktiv uppslutning bakom autonomins idé, även om den innebär att andra människor utvecklar livsprojekt som man själv står främmande inför (Mendus 1988). Autonomins tolerans leder till vad som kallas moralisk pluralism. Autonomi är inte begränsad till ett val mellan gott och ont, utan förutsätter en möjlighet att välja mellan olika goda syften. Individuell autonomi kan endast förverkligas i ett öppet samhälle som tillåter många skilda, delvis oförenliga, sätt att leva. Autonomi förutsätter mångfald. Samhället bör vara så inrättat att det ger förutsättningar för individerna att formulera sina egna livsprojekt (Raz 1986; jfr dock Walzer 1997). Demokrati innebär att leva tillsammans i olikhet.

Parallellen mellan individuell och kollektiv autonomi gör att man kan formulera en motsvarande förteckning över krav för en autonom samfällighet. Humanismens idé om ansvarstagande individer blir därmed en modell för demokratins samhälle.

En nödvändig, men inte tillräcklig, förutsättning för en autonom samfällighet är att den följer regler och normer. Lagar har generell giltighet och kan inte endast avse konkreta fall. Autonomins form av demokrati kan därför knappast tänkas utan att anknyta till rättsstatens idé. Avsikten är att skapa förutsebarhet; de som lever i en rättsligt grundad gemenskap skall i förväg kunna bedöma de rättsliga konsekvenserna av sina handlingar. Rättsstaten förverkligas genom fri- och rättigheter, rätts-säkerhet och maktindelning. Statsmakten blir därmed både bunden och begränsad (jfr Petersson 1996).

Den andra förutsättningen för ett autonomt samhälle är att invånarna själva har möjlighet att medverka vid de gemensamma

normernas tillkomst. Folksuveränitetsprincipens tanke kommer här till uttryck. Det är en i demokratisk teori omstridd fråga hur folkets medverkan i lagstiftningsprocessen närmare bestämt skall förverkligas. I dagens demokratier är den representativa demokratin huvudregel. Den offentliga makten utgår visserligen från folket, men lagarna stiftas av folkets valda representanter. Vid regelbundet återkommande val har folket möjlighet att utkräva ansvar av sina företrädare. Det hindrar emellertid inte att folket själv kan uppträda som lagstiftare. Såsom i Schweiz, ett antal amerikanska delstater och även annorstädes avgörs vissa lagstiftningsfrågor genom folkomröstning. Det finns också vissa länder som kräver folkomröstning vid ändringar av grundlagen; Danmark är ett sådant exempel. Den författningsgivande makten tillkommer där folket självt.

Båda dessa villkor gör att autonomins form av demokrati skiljer sig från de båda andra demokratimodellerna. Individualismens renodlade demokratisyn, där medborgaren förvandlas till konsument, rymmer inte detta inslag av normstyrning och konstitutionalism. Kollektivismen betonar visserligen betydelsen av normer, men ser dem i första hand som av historien och traditionen givna, inte något som folket genom medvetna och rationella beslut kan ändra och förkasta.

En mänsklig gemenskap som blir sin egen lagstiftare öppnar möjligheten att formulera gemensamma projekt för sitt samhälles framtid. Individernas delaktighet i demokratins samhälle grundas på denna sympati för de gemensamma strävandena. I själva verket bildas här ett alternativ till en del gängse uppfattningar om medborgarskapets natur. Kollektivismens medborgarskap bygger på härstamningens och blodets gemenskap. Individualismens medborgarskap blir ett fritt utbytbart medlemskort; nationstillhörigheten skiljer sig i princip inte från vilket annat medlemskap som helst. Autonomins medborgarskap grundar sig på samhällsmedlemmarnas anslutning till ett gemensamt politiskt projekt (Schnapper 1994).

Också för autonomins förverkligande i kollektiv skala fordras en beredskap för återkomst och upprepning. Demokrati är en kontinuerlig process. Också i denna mening har traditioner möj-

lighet att etablera sig som ett uttryck för dynamisk stabilitet.

Autonomins självreflektion innebär att den enskilde individen har ett samvete, en inre röst. Frågan är om även detta fenomen har en motsvarighet på samhällsnivå eller om det vore att driva parallellen mellan individuell och kollektiv autonomi ett steg för långt. Tvärtom kan man hävda att metaforen om samhällets samvete fångar en kärna i autonomins demokratiteori. Demokrati är en metod för att ge ett samhälle tillfälle att kritiskt reflektera över sina normer och framtidsprojekt. En utvärdering av demokratins kvalitet borde, från autonomiprincipens utgångspunkt, framför allt bedöma kvaliteten hos denna självvranssakande samhällsdebatt.

Idén om den demokratiska samhällsorganisationen som en lärande process har redan formulerats i Karl Poppers idé om det öppna samhället. Likheterna mellan vetenskap och demokrati blir därmed uppenbara. Vetenskapen misstror utsikten att nå den absoluta och slutgiltiga sanningen, men utnyttjar maximalt kunskapssökandets möjligheter att lära av experiment. Demokratien misstror den perfekta utopin, men drivs av möjligheten att åstadkomma partiella reformer och att förbättra samhället genom politiska beslut.

Också för den kollektiva autonomi har språket en central betydelse. Att kunna formulera gemensamma normer och att utsätta dessa för kritisk debatt förutsätter möjligheten att kommunicera. Frågan om språkets och samtalets betydelse för den demokratiska processen är så omfattande att den hänskjuts till följande kapitel, som helt kommer att ägnas detta ämne.

Liksom de två andra demokratimodellerna har också autonomiteorin sina problem. Den stora frågan är hur man skall lösa autonomikonflikter. Det finns tre sådana slags konflikter. En gäller konflikter mellan autonoma personer, en annan konflikten mellan individuell och kollektiv autonomi och en tredje konflikter mellan autonoma samhällen.

Det är uppenbart att en persons autonoma ställningstaganden kan komma i konflikt med andra personers lika autonoma beslut. Principen om tolerans är avsedd att i görligaste mån undanröja detta slags konfliktytor. En långtgående respekt för andras autonomi ökar envars handlingsutrymme och därmed minskar sanno-

ligheten för detta slags konflikter. Även ett mycket öppet och tolerant samhälle måste emellertid räkna med ett antal mer eller mindre svårlösta autonomikonflikter. En metod är att de berörda parterna genom förhandlingar, avtal och kontrakt själva reglerar konflikten. En annan metod är att låta en tredje part, ytterst eventuellt staten, träda in som domare. Autonomikonflikter kan exempelvis hanteras genom kompensation. En inskränkning av autonomi i ett avseende kan kompenseras genom andra fördelar.

Individuell och kollektiv autonomi bygger visserligen på samma grundprinciper, men en samhällsorganisation som samtidigt vill förverkliga såväl personlig autonomi och gemensamma projekt kommer förr eller senare att få erfara den typ av konflikt som länge sysselsatt den politiska teorin. Medborgerliga fri- och rättigheter sätter gränser för hur långt den offentliga makten kan inskränka de enskildas integritet och handlingsmöjligheter. Särskilda procedurregler för den offentliga maktutövningen avser att garantera att de enskilda individerna inte utsätts för rättsövergrepp. Av speciell betydelse är förekomsten av självständiga domstolar som har i uppgift att tolka och tillämpa gällande rätt.

Även autonomt uppbyggda samhällen kan råka i konflikt. För att motverka dessa risker har den politiska teorin utvecklat olika modeller för fredlig samverkan mellan autonoma organ. En sådan form är statsförbundet, en annan är förbundsstaten. Just den federala modellen erbjuder en flexibel form för självständighet och gemenskap. De ingående enheterna behåller en viss autonomi, men överlåter åt förbundet beslutsmakt i vissa frågor av gemensamt intresse. Den internationella politiken har traditionellt reglerats genom avtal och fördrag, men Europeiska unionen markerar en ny form för mer långtgående samverkan mellan självständiga stater.

Ett autonomt organiserat samhälle fordrar vissa bestämda institutionella arrangemang. Institutioner behövs dels för att organisera den kollektiva autonomins demokratiska process, dels för att lösa autonomikonflikter. Begreppet institution är lika centralt som omtvistat och blir därmed föremål för en separat diskussion (kapitel 8).

Fri åsiktsbildning

Att folkstyrelsen bygger på fri åsiktsbildning fastslås redan i den svenska regeringsformens inledningsparagraf. Få torde ha något att invända. Den demokratiteoretiska litteraturen är full av påpekanden att det finns ett nära samband mellan demokrati och yttrandefrihet. Vanliga nyckelord i dagens debatt är demokrati som dialog, samtalsdemokrati, diskursdemokrati och deliberativ demokrati (Fishkin 1991, Gutmann & Thompson 1996). Även i det praktiska arbetet med att säkerställa demokratiska styrelseformer runt om i olika länder är skyddet för det fria ordet av grundläggande betydelse. Människorättsorganisationer uppmärksammar omvärlden på censur och andra ingrepp i pressfrihet, mötesfrihet och yttrandefrihet.

Det är en sak att allmänt konstatera att det finns ett samband mellan demokrati och fri åsiktsbildning, men en annan sak att närmare bestämt precisera hur denna förbindelse ser ut. Vad menas egentligen med *fri åsiktsbildning*?¹

Att begreppet fri åsiktsbildning inte är entydigt visas omedelbart vid en konfrontation med de tre samhällsmodellerna. Dessa tre skilda perspektiv på demokratins innebörd ger även upphov till tre olika uppfattningar om fri åsiktsbildning.

Socialisation

Den kollektivistiska demokratimodellen är i stora stycken en teori om opinionsbildning. Individen hålls på plats i samhällsgemenskapen genom osynliga band, de föreställningar som bildar människors mentala karta. Normer, vanor och traditioner förmedlas från generation till generation. När denna överföringsprocess

1. Problemet behandlas i forskningsprojektet »Fri åsiktsbildning«, som leds av Olof Petersson och finansieras av Riksbankens Jubileumsfond.

upphör så hotar normlöshet och samhällets upplösning.

Det är därför föga förvånande att en betydande del av sociologisk och socialpsykologisk forskning har ägnats åt att studera dessa förmedlande mekanismer. Socialisationsforskningen handlar främst om hur barn lär sig av föräldrar och andra vuxna, men det finns också undersökningar om hur vuxna, exempelvis invandrare, anammar värderingar i nya miljöer. Forskningen har bland annat ägnat sig åt hur familj, skola och medier kan påverka och också varaktigt förändra människors tankar.

Det skall påpekas att modern socialisationsforskning har en mer öppen och komplex syn på åsiktsbildningen. Normöverföringen antas inte längre ske mekaniskt eller automatiskt och socialisationsmodellerna tillåter också en växelverkan mellan normbildningens parter. Det hindrar inte att forskningen alltjämt utgår från grundfrågan hur kollektivets värderingar överförs till den enskilde individen.

En del bidrag till denna litteratur är strikt beskrivande och förklarande, men det finns åtskilliga exempel på mer eller mindre pläderande inlägg. Den normativa utgångspunkten är att samhällets medlemmar bör bringas att omfatta de förhärskande värderingarna. Den kommunitära tankeriktningen lägger därför stor vikt vid begreppet dygd (*virtue*), dvs. en hållning som anses moraliskt god.

Gränsen mellan beskrivande och normativa inslag blir stundom knappt skönjbar. En välkänd teori om opinionsbildning går under namnet tystnadsspiralen (Noelle-Neumann 1980). Avsikten är att förklara varför minoritetsopinioner tvingas till tystnad. Utgångspunkten är att människor styrs av konformism och fruktan för social isolering. Människor drar sig därför att yppa avvikande uppfattningar. Tystnaden bildar en självförstärkande spiral. Majoritetens åsikt blir därmed än mer dominerande.

Teorin om tystnadsspiralen är inte endast en, i sig diskutabel, skildring av hur åsiktpåverkan går till, utan har också gjorts till ett ställningstagande. Grundtanken är att samhället skulle falla ihop om det inte hölls samman genom impulser till endräkt. Den allmänna opinionen befrämjar denna integration genom att förstärka samhällets förhärskande värderingar. Tystnadsspiralen

blir därmed en förutsättning för samhällets fortbestånd.

Tystnadsspiralens idé bär direkt släktskap med de föreställningar om imitation och härmning som utvecklades i det förra sekelskiftets europeiska samhällsvetenskap. Den franske sociologen Gabriel Tarde menade att opinionen är ett kollektivt, inte ett individuellt fenomen. Individer tror att de träffar självständiga val, medan de i själva verket endast är offer för sina begär och de opinionsvågor som sveper över världen (Tarde 1901). Samhället kan bara hållas samman genom tankegemenskap. Individer binds samman i en kollektiv identitet. Ett väl fungerande samhälle fordrar en smidig åsiktsbildningsprocess. Alla yttre hinder mot åsikts-spridningen måste därför undanröjas. Det gäller också att finna instrument som underlättar åsiktsbildningen. Offentligt publicerad åsiktsstatistik ger besked om vad majoriteten tycker. Tarde försvarar varmt den allmänna rösträtten, inte för dess politiska värde, utan därför att den är ett statistiskt instrument som underlättar för individerna att anamma flertalets uppfattningar.

I det kollektivistiska perspektivet framstår därmed fri åsiktsbildning som ett mycket viktigt inslag i samhällslivet. Därmed kan människors hjärnor ta intryck av de dominerande värderingarna och normerna. Några nyckelbegrepp i denna uppfattning är inlärning, anpassning, konformism och integration.

Åsiktsmarknad

Även i individualismens perspektiv framstår fri åsiktsbildning som ett centralt värde. Den fria marknaden förutsätter ett väl fungerande informationssystem. Kännedomen om varor, tjänster, kvalitet och priser är nödvändiga betingelser för den rationelle konsumenten. Producenter och leverantörer har inte endast rätt, utan snarast även skyldighet, att genom aktiv marknadsföring sprida kännedom om sitt utbud. Ett tyst marknadstorg skulle vara en självmotsägelse.

Yttrandefrihet är emellertid någonting mer än endast en yttre förutsättning för en effektivt fungerande marknadsekonomi. Individualismens samhällssyn fäster stort värde vid den enskildes möjlighet att själv bilda sig sin egen uppfattning. Tankens frihet

bygger på möjligheten att välja. Fri åsiktsbildning förutsätter därmed mångfald, ett rikt utbud av tankar. Själva tankelivet betraktas egentligen också som en marknad med sin efterfrågan och sitt speciella utbud av idéer, synpunkter och debattinlägg. Den fria individen vandrar omkring på det larmande åsiktstorget, jämför de konkurrerande idéerna, provtycker en uppfattning, byter till det senaste modet och vandrar nöjd hemåt med sina nyintagna ståndpunkter.

Enligt en ofta förekommande tolkning ersätts det traditionella samhället av det moderna. Därigenom skulle kollektivismens konformism successivt få ge vika till förmån för individualismens åsiktsmarknad. Även många försök att förstå det politiska livets förändringar följer detta mönster. Iakttagelser från intervjuundersökningar förefaller ge stöd för denna tolkning. Det är numera ett välbelagt faktum att väljarna i allt mindre utsträckning följer gamla röstningstraditioner för att i stället ompröva sina partipolitiska lojaliteter. Partibytena har blivit vanligare och väljarkåren därmed allt rörligare. Det blir allt färre väljare som hyser orubblig lojalitet med sitt parti; partiidentifikationen har under senare årtionden försvagats (Schmitt & Holmberg 1995).

Undersökningar visar också att det pågår djupgående värderingsförändringar i den västeuropeiska befolkningen. Sekulariseringen innebär att de religiöst baserade värderingarna försvagas. Individualistiska värden ökar i gengäld. Samhällsuppfattningar som beskrivs i termer av postmodernism och nyliberalism stärks i yngre generationer (van Deth & Scarbrough 1995).

Den renodlade individualismens uppfattning om åsiktsbildning kan ge anledning till bekymmer. Orsaken till värderingsförskjutningarna har spårats till en ändrad syn på barnuppfostran. Betoningen på lyckomoral och snabb behovstillfredsställelse har lett till en försvagning av självdisciplin, behärskning och uthållighet. Resultatet har blivit att allt färre medborgare vill ta på sig mer långsiktiga och krävande former av samhällsengagemang. De för demokratin och samhällsgemenskapen avgörande inslagen av frivillig samverkan i exempelvis föreningsliv och politiska partier betraktas numera som något tröttsamt och tråkigt (Bennich-Björkman 1999).

Samtalsdemokrati

Så framstår återigen samhällsdebattens två motpoler som otillfredsställande. Åsiktsbildning betraktas antingen som ett medel att inlemma den enskilde i konformismens tvångströja eller som ett njutningsmedel för den ensamme hedonisten. Frågan är om det gives någon utväg.

Det saknas ingalunda erbjudanden om ett tredje alternativ. De senaste årens demokratidebatt innehåller åtskilliga hänvisningar till deliberation, dialog, samtal och diskurs. Den centrala tanken är att demokratisk legitimitet härleds ur det politiska samtalet. En närmare granskning visar emellertid att dessa termer knappast täcker något entydigt fenomen. Centrala begrepp har tolkats i skilda riktningar. Det går ändå att urskilja vissa delar, som är gemensamma för flertalet författare. Det rör sig om kollektiva beslutsprocesser som omfattar alla berörda eller deras representanter; detta är det demokratiska elementet. Dessutom accepterar alla att beslutet fattas först efter ett utbyte av argument; därmed krävs att deltagarna vägleds av värden såsom rationalitet och opartiskhet (Elster 1998).

Samtalsdemokrati anses vara av godo av flera olika skäl (Elster 1998). Metoden avslöjar exempelvis privat information. Den erbjuder en väg att legitimera kollektiva val och leder till samstämmighet. Beslutsfattandet blir mer effektivt och rättvist. Styrelse genom diskussion förbättrar också deltagarnas moral och intellektuella färdigheter. Det finns emellertid också inlägg som ifrågasätter en del av alla dessa välsignelsebringande verkningar (ex. Sanders 1997).

Som en förgrundsfigur i pläderingarna till förmån för samtalsdemokrati framstår den tyske samhällsfilosofen Jürgen Habermas (1997). Mot sin egen uppfattning ställer Habermas två andra demokratimodeller, som han benämner den liberala och den republikanska. Motsatsparet är nära besläktat med uppdelningen mellan individualism och kollektivism. Den liberala uppfattningen ser samhället som självständiga individer och staten som väktare av en marknadsekonomi. Termen republikansk används i detta sammanhang för att beskriva utopin om en etisk gemenskap (jfr Baldersheim 1995). Sin egen diskursteori betecknar Habermas

som ett mellanting. Den har starkare normativa inslag än den liberala modellen, men svagare än den republikanska.

I själva verket blir detta slags diskursdemokrati ett uttryck för Habermas idé om kommunikativt handlande. Det moderna samhället innebär att livsvärlden invaderas av systemvärlden. Det borgerliga samhällets offentliga sfär är hotad. Mot denna dystra utveckling ställer Habermas sin utopi om det ideala samtalets situation. Den deliberativt filtrerade politiska kommunikationen livnär sig på livsvärldens resurser. Därmed hägrar en frihetlig politisk kommunikation och en upplyst politisk socialisation. Samtalsdemokratin befrämjar meningsbildande sammanslutningar som skapas och återskapas spontant.

Det vore vilseledande att likställa denna teori med det öppna samhällets idé om kritik och debatt. Habermas distanserar sig uttryckligen från »den subjektfilosofiska begreppsbildningen«. Den självorganiserade rättsgemenskapen försvinner i de subjektlösa kommunikationsformerna (Habermas 1997).

Även i andra samhällsteoretiska utläggningar om samtalsdemokratis innebörd riktas denna polemiska spets mot idén om det öppna samhället. I en skrift uppställs den kritiska rationalismen i Karl Poppers tappning som den raka motsatsen till diskursdemokratis kritiska teori (Dryzek 1990). Samtalsdemokrati blir därmed banderollen till ett helt politiskt projekt, ett alternativ till instrumentell rationalitet, hierarki och statsförvaltning. Diskursdemokrati vill anlägga ett holistiskt perspektiv och är befryddad med de nya sociala rörelserna. Idealet är en autentisk offentlighet inom vilken medborgarna sluter sig samman och konfronterar staten.

De författare som pläderar för någon form av samtalsdemokrati är sinsemellan mycket olika. Det finns ett betydande avstånd mellan å ena sidan dagens holistiska diskursteoretiker och å andra sidan den äldre liberalismens syn på samtal och debatt. Enligt de liberala teoretikerna syftade yttrandefriheten till att öka den enskilda individens möjligheter att självständigt söka information och bilda sig en egen uppfattning. Debatten hade som syfte att upplysa, inte att övertyga. Debattörerna skall lämna utrymme för individernas egen begründan. Inslaget av övertalning får inte vara

för stort. Man skall inte säga till människor vad de skall tänka, utan i stället lämna dem frihet att tänka (Barker 1942).

Herbert Tingsten vände sig mot denna hyllning av individualism och förnuftstro. Han menade att erfarenheten visat det oklara och motsägelsefulla i dessa felaktiga föreställningar. Tingsten skrev mot bakgrund av de totalitära diktaturernas propagandavälde. »Den enskilde är både mindre rationell och mindre självständig än de liberaldemokratiska teoretikerna tänkte sig«, menade Tingsten. Han avvisade därför dem som velat upphöja debatten till demokratins arbetsform. Dialogens metod passade möjligen i det engelska tvåpartisystemet, men borde inte ses som någon allmän-giltig modell. Det är heller inte rimligt att acceptera antagandet att kompromissens medelväg alltid är den riktiga (Tingsten 1945).

Idén om samtalsdemokrati är alltså knappast någon enhetlig teori. En del ligger individualismen nära och ansluter sig till den ekonomiska analysens syn på fritt väljande konsumenter. Andra är mer kollektivistiskt orienterade och bär släktskap med det socio-logiska perspektivet på normbildning i sammanhållna grupper. Det bör emellertid tillfogas att det endast sällan händer att de kollektivt inriktade teoretikerna driver sin uppfattning så långt att det går att sätta likhetstecken mellan samtalsdemokrati och kom-munitarism. Tvärtom förekommer det betydligt oftare att för-fattare som pläderar för samtalsdemokrati ställer upp sin teori som en tredje väg, som ett alternativ till såväl individualism som kollektivism.

Habermas är exempelvis angelägen om att markera avståndet mellan å ena sidan sin egen diskursteori och å andra sidan kom-munitarismen. Den senare förutsätter en befintlig konvergens mel-lan givna etiska övertygelser. Diskursteorin bygger i stället på kommunikativa antaganden och procedurer som ger säkra förut-sättningar för samtal och förhandlingar. I Habermas version finns ändock ett inslag av konsensus (Rescher 1993). Enighet är vis-serligen inte en utgångspunkt, men väl ett resultat. Den ideala diskursteorin med sin tvångsbefriade kommunikation antas leda till en rationellt grundad konsensus. Dessutom förutsätts delta-garna vara överens om exempelvis debattregler och strävan efter opartiskhet (Eriksen 1995).

Frågan är därmed om Habermas formuleringar verkligen fångar kärnan i humanismens syn på den personliga autonomin. I sin stora Kant-kommentar påpekar den franske filosofen Alain Renaut att Habermas egentligen behandlar ett sidoproblem, nämligen hur man bäst ordnar de yttre förutsättningarna för en rationell diskussion. Idén om samtalsdemokrati måste dock i första hand grundas på föreställningen om ansvarstagande och kritiskt reflekterande personer. Det räcker inte att arrangera en yttre dialog. Humanismen förutsätter att envar i sitt inre reflekterar över sina bevekelsegrunder och därmed utvecklar sitt samvete. Denna inre dialog gör en person till ett autonomt subjekt (Renaut 1997).

Humanismen utgår sålunda från en bestämd människosyn, men frågan återstår hur dessa individegenskaper skall kunna läggas till grund för en teori om hela samhällets organisering, om demokratins arbetsmetod. Alain Renaut visar hur Kants kunskaps-teoretiska revolution också erbjuder en nyckel för att förstå demokratins väsen.

Kant fann en ny lösning på den gamla frågan om vad som är sanning och objektivitet. Dittills hade problemet framställts som en fråga om förhållandet mellan verkligheten och representationen av verkligheten. Hur kan man veta att en återgivning, en mental bild av ett objekt, egentligen stämmer överens med objektet? Rivaliteten mellan realism och idealism hade lett in i en återvändsgränd. Kant ställde nu frågan på ett nytt sätt. Kunskapsproblemet handlar inte om förhållandet mellan representation och objekt utan om förhållandet mellan subjekt och representation. Kunskapsbildning är en aktiv process och därför måste en teori om kunskapen också omfatta människan själv. En människas subjektiva föreställningar består av två delar, sådana som är unika för den enskilde individen och sådana som delas också av andra människor. Det är de senare föreställningarna, de som överskrider det exklusivt privata, som bildar grunden för mellanmänsklig kommunikation och gemensam kunskapsbildning. Möjligheten att utbyta erfarenheter är uttryck för intersubjektivitet. Objektivitet blir i detta perspektiv inte något som står i motsats till subjektivitet. Det objektiva är i stället detsamma som det intersubjektiv-

va, det vill säga det universella som kan delas av alla (Renaut 1997).

Parallellen mellan kunskapsbildning och demokrati är slående. Humanismens idé om autonoma personer innebär att envar reflekterar över och tar ansvar för sina levnadsprinciper. Vissa av dessa begränsas till den strikt privata sfären, andra rör förhållandet till medmänniskor. Behovet av gemensamma normer ger upphov till ett samhälle. Ett samhälle styrt enligt demokratins princip innebär att normerna sätts av dem som skall leva under dem. Därtill fordras ett fortlöpande samtal och en öppenhet för kritik, ifrågasättanden och alternativ. Ett sådant samtal bygger på att det finns språk, symboler och tecken som uppfattas och förstås av samhällets medlemmar.

Sambandet mellan demokrati och fri åsiktsbildning kunde därmed inte vara starkare. Kravet på fri åsiktsbildning kan inte endast motiveras som en allmän förutsättning eller som en biprodukt till demokratin. Demokrati utan fri åsiktsbildning är inte tänkbar. När humanismens projekt skall genomföras i samhällelig skala sker det i form av samtalsdemokrati. Därtill fordras vissa procedurer och institutioner (Elster 1983).

Detta teoretiska perspektiv riktar uppmärksamheten på ett antal praktiska problem. Hur skall det offentliga rummet organiseras? Vilka institutioner är bäst ägnade att befrämja debatt och kritik? Finns det individer, grupper, intressen och opinioner som inte tillåts komma fram i offentligheten? Hur utövas makten över debattens dagordning? Bidrar dagens massmedier till att förverkliga humanismens idé om självreflekterande och ansvarstagande samhällsmedlemmar?

Institutioner

Påståendet att institutioner är viktiga för samhällslivet gränsar till truismernas rike. Eftersom man med såväl samhälle som institution brukar avse någonting som har att göra med ordning och stabilitet kommer de båda begreppen redan per definition mer eller mindre att sammanfalla. Ordboken brukar också förklara ordet institution med synonymer som inrättning och tradition. Ordet regelbundenhet är nog det som bäst fångar det väsentliga hos institutioner. Institutioner bestämmer det mänskliga handlandet genom att öka sannolikheten för vissa handlingsalternativ och minska sannolikheten för andra. Ordet regelbundenhet leder också tanken till en tidsmässig aspekt. Institutioner har en viss permanens och ökar förutsebarheten i människornas handlingar.

I denna vida mening är det uppenbart att institutioner kan ta sig många olika uttryck. De kan vara formella i den meningen att de bygger på nedskrivna regler och stadgar; de kanske till och med upprätthålls genom kollektiva organisationer i form av exempelvis offentliga myndigheter. Institutioner kan också vara av informell karaktär. Det traditionella samhällets familjeinstitutioner och religiösa institutioner hade en starkt styrande verkan utan att vara nedpräntade i formella dokument.

Institutioners kraft kan komma från externa källor, exempelvis i form av hot om yttre sanktioner. Det kan också hända att institutioners verkningar främst grundas på att många människor internaliserat ett gemensamt normsystem. Institutioner kan reglera handlingsmönster i skilda situationer genom att påverka individernas incitament.

Problemen att mer exakt avgränsa betydelsen av begreppet institution blir inte mindre av att semantiska släktingar gör anspråk på delvis samma betydelse. Ordet struktur är lika vagt i konturerna och förekommer lika frekvent i den samhällsteoretiska litte-

raturen. Som redan nämnts förekommer det att man sätter likhets-tecken mellan begreppen institution och organisation.

Författare har även inom detta område tillgripit metaforer för att försöka ge styrrel åt sina tankar. Litteraturen om institutioner, strukturer och organisationer är översållad med prunkande bilder. Samhällslivet har liknats vid mekanik, biologi, byggnadsverksamhet, idrott, krigsväsen, sjöfart, meteorologi och många andra företeelser. Så rik är floran att den givit upphov till en egen litteraturgenre. Försöken att systematisera samhällstänkandets metaforik är aktningsvärda, men kan knappast bli uttömmande. En bok om bildspråket inom det organisationsteoretiska området får snarast ses som en exempelsamling (Morgan 1986).

Det ymniga bildspråket visar på att det finns vitt skilda uppfattningar om institutioners natur. Så fort det blir aktuellt att närmare precisera innebörden, det må gälla antingen i beskrivande eller normativa sammanhang, så börjar meningarna gå isär. Samhällsdebattens gängse stereotyper gör sig gällande även här. Vissa tolkningar av institutioners innebörd har en tydligt kollektivistisk prägel. Institutioner ses som nödvändiga för att tygla individen och därigenom skapa ett ordnat samhällsliv. Andra tolkningar har starka individualistiska inslag. Institutioner betraktas därmed som uttryck för en aggregering av individuella preferenser.

Försöken att bringa reda i den omfattande litteraturen om samhällets institutioner utgår stundtals från mer fingraderade indelningar (Rothstein 1996). En översikt över de senare årens institutionellt inriktade samhällsforskning arbetar med tre kategorier (Hall & Taylor 1997). Man skulle sålunda kunna urskilja en historisk skola, en som bygger på teorin om rationella val och en sociologisk teoribildning. Möjligen skulle man kunna särskilja en fjärde riktning, som ägnar sig åt att analysera ekonomiska institutioner och i synnerhet betydelsen av äganderätt, räntor och konkurrens, men den förs för översiktens skull till den rationella skolan.

De tre forskningstraditionerna är ingalunda enhetliga. Särskilt den historiska skolan innehåller flera olika, för att inte säga disparata element. Kartläggarna talar själva om en tendens till eklek-

ticism (Hall & Taylor 1997). Ibland lägger de historiska analyserna stor vikt vid institutioners normbildande verkan genom symboler, scenarier och tolkningsmönster. Institutioner betraktas här i ett kulturellt perspektiv. Andra historiska tolkningar fäster i stället större avseende vid individerna som rationella och strategiska aktörer. Institutioner ses här i ett kalkylerande perspektiv.

Tudelningen i sociologiska respektive ekonomiska analyser behöver alltså inte gälla som en exakt karta över skolbildningarna i dagens samhällsforskning. Vissa författare söker innefatta element från båda tankeriktningarna. Spåren av kollektivismens och individualismens idésystem är ändå fullt synliga.

Det saknas alltså ingalunda försök att överbrygga dessa motsättningar genom att formulera ett generellt institutionsbegrepp. Även i den moderna litteraturen finns sådana syntetiserande ambitioner. Inledningsvolymen till en hel serie av forskningsrapporter söker dra samman element från skilda forskningsdiscipliner, såsom historia, sociologi, ekonomi, statskunskap och samhällsteori (Goodin 1996). Resultatet är en definition som främst är avsedd att användas för studiet av politiska institutioner, men som avsiktligt är så allmänt formulerad att den äger mer generell räckvidd. Detta övergripande institutionsbegrepp innefattar flera olika komponenter.

Definitionen utgår från att enskilda aktörer och grupper driver sina respektive projekt i en omgivning som är kollektivt begränsad. Sådana begränsningar tar sig uttryck i institutioner, dvs. organiserade mönster av socialt konstruerade normer och roller samt socialt föreskrivna beteendeförväntningar hos rollinnehavarna, vilka skapas och återskapas över tid. Även om begränsningarna bildar restriktioner gynnar de icke desto mindre vissa individer och grupper. De omgivningsfaktorer som utgör begränsningar bidrar också till att skapa önsknings, preferenser och motiv hos individer och grupper. Institutioner har också historiska rötter, såsom människoskapade rester av forna handlingar och val. Institutioner förkroppsligar, bevarar och överför skilda maktresurser med avseende på olika individer och grupper. Även om det sålunda finns socialt betingade begränsningar är det ändå slutligen individers och gruppers handlingar som driver samhällslivet (Goodin 1996).

Detta slags definition som försöker tillfredsställa olika discipliner och teoretiska riktningar sväller med nödvändighet till tämligen oformliga och svårgreppbara konstruktioner. Försöken att bringa reda i den begreppsmässiga djungeln behöver emellertid inte följa strategin att finna en enda, överordnad definition. Risken är att den blir alltför omfattande och söker förena alltför disparata element. Den fortsatta framställningen söker därför gå en annan väg. Tanken är att idén om institutioner, detta som ordnar samhället och skapar regelbundenhet, kan uppfattas på tre skilda sätt. Institutioner får olika mening beroende på om de avser att reglera den sociologiska, den ekonomiska eller den politiska människan.

Omgivning

I kollektivismens samhällssyn blir institutioner liktydiga med de yttre krafter som formar människornas tankar och beteenden. Det ligger därmed nära till hands att framför allt se till institutioner som restriktioner och begränsningar. Institutioner är kollektivismens stängsel som håller individen på plats. Även om institutioner kan verka genom sin normativa kraft och därigenom träda in i människans sinne blir det ändå naturligt att i första hand se dem som yttre fenomen. Institutioner bildar människans sociala omgivning.

Denna uppfattning om institutioners natur känns igen hos filosofer som Burke och Tocqueville. Bland dagens samhällsforskare återkommer detta tema med mindre variationer. Robert Putnams studie av de italienska regionerna tar sålunda detta perspektiv som utgångspunkt. Individens tillgång till socialt kapital, dvs. anknytningen till frivilliga sammanslutningar, har en avgörande betydelse för såväl individens som samhällets utveckling (Putnam 1993). Flera teoretiska riktningar har blivit kända under namnet nyinstitutionalism. En av dessa bär nära släktskap med en sådan samhällsorienterad, kollektivistisk tolkning (March & Olsen 1989).

Uppfattningen om institutioner som yttre, begränsande faktorer kan ge en föreställning om kollektivismen som sträng och restriktiv

tiv. Det är därför angeläget att påpeka att de teoretiker som kan hänföras till denna skola ofta skildrar institutioner i ljusa färger. Institutioner bidrar till att skapa det goda samhället genom att befordra moral, identitet, lojalitet och tillhörighet.

Institutioner formar historiens gång genom att underlätta vissa handlingar och försvåra andra. Institutioner bestämmer i hög grad vad som i en given situation betraktas som möjligt. Politiska beslut kan därmed få en verkan långt utöver sin omedelbara betydelse. Institutionaliserade ordningar i form av exempelvis försäkringssystem, förhandlingsmodeller och regleringar styr aktörernas förväntningar och beteende. Institutioner behöver därför inte uppkomma och förändras sakta och gradvis. Vissa institutioner uppstår plötsligt i kriser och andra kritiska situationer och de bildar därefter fastfrusna strukturer. Bland forskare som tillämpat detta slags institutionsteori kan nämnas Theda Skocpol, Svein Steinmo och Bo Rothstein.

Sin verkande kraft får detta slags institutioner genom sin makt över människors tankar. Institutioner formar individernas idéer och föreställningar. En del forskare betonar institutioners normativa kraft, deras inverkan på uppfattningar om vad som är gott och ont. Andra ser snarare till den kognitiva kraften, föreställningarna om vad som är sant och falskt (Hall & Taylor 1997).

Sociologiska undersökningar arbetar ibland med ett mycket vidsträckt institutionsbegrepp. Det omfattar inte endast lagbestämda och formaliserade regler utan även symbolsystem, föreställningsscheman och moraliska uppfattningar. Institutioner blir därmed liktydiga med tolkningsscheman som filtrerar verkligheten. Föga förvånande tenderar därmed begreppen institution och kultur att flyta ihop.

Människan tolkar omvärlden med hjälp av scheman och normsystem. Genom sina handlingar bidrar människorna dessutom till att upprätthålla och förstärka samhällets institutioner. Med denna koncentration på makrosociologiska fenomen tenderar den enskilde individen att försvinna. Den kollektivistiska uppfattningen av institutioner utmynnar i en bild av val utan väljare, av handling utan individ, »une action sans acteurs« (Hall & Taylor 1997).

Handlingsmönster

Få av individualismens teoretiker föreställer sig att ett samhälle vore möjligt om det helt saknade något slags ordnande institutioner. Däremot betraktas institutionernas natur på ett annat sätt än vad som är fallet hos kollektivismens teoretiker. Institutioner framkommer som det sammantagna resultatet av många individers spontana handlingar. Institutionernas ändamål är inte att ersätta individernas fria val, utan tvärtom att öka valfriheten och att underlätta den process varigenom individernas preferenser uttrycks och aggregeras till kollektiva beslut. En förening av marknadsekonomi och nattväktarstat överläter till de enskilda individerna att genom transaktioner såsom köp, byten och kontrakt bestämma samhällets inriktning. För den enskilde individen är det rationellt med en stat som kan reducera transaktionskostnader och värna äganderätten (North 1990).

Institutionernas yttersta syfte blir därmed att expandera individens frihetssfär. Den tvingande kraften bör följaktligen vara så svag som möjligt. Sinnebilden för samhällets organisering är den perfekt fungerande marknaden. Kravet på andra samhällssektorer, inte minst det politiska systemet, är att de skall vara marknadskonforma. Samhällets institutioner har till uppgift att så troget som möjligt översätta individernas preferenser till kollektiva beslut.

Den ekonomiska analysen av politiska institutioner har under senare år utvecklats mycket starkt. Antagandet om individers rationella val är grundläggande för denna forskningsriktning (ex. Eggertsson 1990; Alston, Eggertsson & North 1996). Aktörerna har en bestämd uppsättning preferenser och handlar enligt en strikt nyttokalkyl i syfte att maximera sin nytta. Därvid utnyttjar de olika strategier som grundas på en serie kalkyler. Det politiska handlandet betraktas ofta som en serie dilemman. Aktörer som ensidigt strävar att uppfylla sina individuella preferenser riskerar att sammantaget leda till kollektivt irrationella utfall. Spelsituationer såsom Fångarnas dilemma illustrerar de problem som är förknippade med kollektivt handlande utan fungerande institutioner.

Institutioner hjälper individerna att fatta mer rationella beslut. Förutbestämda regler fastställer dagordningen, bestämmer infor-

mationsgivningen och reducerar osäkerhet. Det finns därmed ingen motsättning mellan individ och institution. Institutionaliserade ordningar befrämjar individernas nyttokalkyler.

Även institutioners uppkomst kan förstås i detta individualistiska perspektiv. Institutioner kan ses som resultatet av förnufts-baserade kontrakt mellan självständiga men interagerande parter. Institutioner befrämjar rationella beslut och har själva uppstått ur rationella beslut. Den ekonomiska analysens betoning på marknad och konkurrens äger även här sin tillämpning. I en viss situation kan det finnas mer än ett alternativ till institutionell lösning. Det goda samhället är därför organiserat så att det befrämjar en institutionell konkurrens. Tävlan mellan självständiga kommuner kan exempelvis leda till en bortsortering av sämre lösningar och en successiv utsällning av nya och bättre fungerande institutioner.

Självreflektion

I autonomins perspektiv blir institutioner ett uttryck för samhällets självreflektion. Institutioner gestaltar de regler och levnadsprinciper som medborgarna anslutit sig till. Det rör sig om ett slags metabeslut, beslut om hur samhället skall besluta i händelse av konflikter. Autonomins institutioner är en teknik för att göra det möjligt att leva tillsammans i olikhet. Idealt sett diskuterar medborgarna sig fram till ett gemensamt regelsystem som tillåter att de enskilda individerna fritt kan utveckla sin personliga autonomi.

Det finns därför anledning att påminna om att autonomi konstitueras genom en kombination av att följa och att välja. I detta perspektiv blir samhällets institutioner en förening av två skilda önskemål. För det första accepterar autonomi kollektivismens bud om att medborgarna i ett ordnat samhälle godtar att följa gemensamma regler. För det andra ansluter sig autonomi till individualismens betoning på valfrihet och möjlighet att ändra. Ett samhälle grundat på autonomins princip förutsätter därför vuxna, ansvarstagande medlemmar. Varje medborgare är förpliktad att känna till och att kritiskt kunna ta ställning till sitt samhälles grundläggande spelregler.

Härmed är också sagt att autonomins samhälle ständigt hotas från två olika håll. Gemenskapens krav får inte drivas så långt att individerna hindras från att självständigt ta ansvar för sina egna livsprojekt och sitt samhälles framtid. Individualismen får heller inte drivas dithän att den undergräver respekten för de gemensamma reglerna och därmed reducerar samhället till en ansamling av isolerade och egoistiska njutningssökare.

Det finns ett nära samband mellan demokratins medborgarskap och politikens institutioner (van Gunsteren 1998). Medborgarskap är demokratins dynamiska organisationsprincip. Konstitutionens uppgift är att definiera och upprätthålla medborgarskapet. Medborgarskapet ger den enskilde individen ett medansvar i landets styrelse. En medborgare är därmed på en gång styrande och styrd. Alla är latent maktbärande.

Detta politiskt baserade medborgarskapsbegrepp skiljer sig från flera andra definitioner. Att vara medborgare är enligt detta synsätt något mer än att rent statsrättsligt tillhöra en stat. Det är däremot snävare än de teorier som vill likställa medborgarskap med summan av individens alla rättigheter. Enbart tillgången till ett antal sociala förmåner gör inte en individ till medborgare (van Gunsteren 1998).

En medborgare både tillhör och konstituerar en politisk gemenskap. En sådan politisk gemenskap omfattar inte endast ett antal individer utan också en mängd olika grupperingar med olika syften och inriktning. Den politiska gemenskapens syfte är att göra det möjligt för dessa olika grupperingar att vidmakthålla och utveckla sin särart. Politikens uppgift blir därmed att organisera mångfald.

Att vara medborgare kan närmast likställas med att inneha ett ämbete. Gränsen mellan väljare och valda blir därmed flytande. Varje enskild individ har ett fortlöpande ansvar för att upprätthålla demokratin. En förtroendevald är egentligen bara en vanlig medborgare som för en viss period fått vissa särskilda uppgifter.

Den representativa demokratin framstår därmed i något annorlunda dager än den gängse. De valda kan knappast längre bedömas efter sin förmåga att transportera ett antal färdigförpackade åsiktspaket. Andra egenskaper träder i förgrunden. Politikerrollen

och uppfattningen om det politiska ledarskapet får därmed ändrad innebörd. Uppträder den förtroendevalde som ett medborgerligt föredöme? Politisk representation blir en fråga om att ge och att ta tillbaka förtroende.

Man kan därmed hävda att medborgarskapets mening varken är några eviga och fasta värden eller något avlägset mål (van Gunsteren 1998). Kärnan är i stället den praktiska handlingen. Det avgörande är om folk handlar på ett sådant sätt att det skapar och upprätthåller medborgarskap. Denna definition är på en gång snäv, eftersom den koncentrerar sig på politisk jämlikhet, och samtidigt vid, eftersom principen tillämpas på många av samhällslivets sfärer.

Därmed kan idén om medborgarskap läggas till grund för pluralismens politiska teori. Mångfald har ett värde i sig. Förnyelse och variation är betingelser för kreativitet. Friheten ökar om individen kan välja mellan många olika handlingsalternativ. Om alla vore lika så skulle inte någon utveckling äga rum. Ett samhälle som rymmer många olika slags erfarenheter står bättre rustat i en omvärld som kräver flexibilitet, innovation och anpassningsförmåga. Pluralism är en central beståndsdel i ett öppet, dynamiskt samhälle.

Åtskilliga teorier om pluralism utgår från att samhället består av ett antal bestämda kategorier såsom religiösa grupperingar, etniska minoriteter eller samhällsklasser. Men i den teori som utvecklats med utgångspunkt i den holländska erfarenheten är synsättet annorlunda. Det finns inga fasta, naturliga samhällskategorier. Samhällets indelningar är konstruerade av människor. Varje individ måste ta eget ansvar för sina kategoriseringar. Den mentala kartan över samhällets landskap är inte given eller något som kan överlämnas till experter. Envar blir sin egen kartograf.

Liksom andra färdigheter krävs det viss träning och utbildning för att kunna fungera som ansvarstagande medborgare. Betydelsen av formell utbildning kan visserligen inte förnekas, men demokratins viktigaste utbildningsanstalt är den politiska processen. Endast genom praktiskt engagemang skapas medborgare. Det avgörande är att kunna förena generella principer med konkreta val. I det praktiska omdömet röjs den reflekterande medborgaren.

Den enskilde individen deltar inte endast i pluralismens faktiska organisering utan också i diskussionen om vilka normer som skall styra samfälligheten.

Därmed finns det anledning att ställa sig kritisk till dagens vurm för konsensus och identitet (van Gunsteren 1998). Att ensidigt hävda värdet av enhällighet och samtycke hamnar lätt i strid med pluralismens betoning på artrikedom och positiva syn på avvikande uppfattningar. Diskussioner om etiska problem är utvecklande, men det är fruktlöst att söka den moraliska grunden för hela samhällslivet. I stället rekommenderas konflikternas hälsosamma diet. Det som förenar är det som skiljer. Att vara medborgare är att lära sig leva med olikhet. Jämlikhet är att alla har rätt att vara olika och att söka förverkliga sina egna livsprojekt.

För att autonomins allmänna principer skall kunna omsättas i praktiskt fungerande institutioner fordras reella möjligheter för medborgarna att kritiskt reflektera över och självständigt kunna ta ansvar för sitt samhälles regelsystem. Tillgången till information och kunskap blir avgörande. Fri åsiktsbildning är en förutsättning för att alla medborgare skall kunna delta i samtalet om vilka regler och principer som bör läggas till grund för samhället. Det måste också finnas tydliga och allmänt accepterade procedurer och beslutsregler för att kunna bestämma vilka normer som skall gälla. Inom områden där det råder stora meningsskiljaktigheter är det särskilt betydelsefullt att det finns rättvisa och legitima metoder att lösa konflikter och nå fram till kollektiva beslut. Ett samhälle som lyckas upprätthålla denna form av medborgarbaserad gemenskap äger en demokratisk konstitution.

Författningspolitik

En konstitution är en samling rättsregler som anger hur en politisk samfällighet skall styras. Som synonym används också termen författning. Ett lands konstitution utgörs vanligen av ett enda skriftligt dokument, men kan också bestå av oskrivna regler och sedvanerätt. Den konstitutionella lagtexten, grundlagen, kompletteras under alla omständigheter av ett successivt framsprunget system av tillämpningar och konstitutionell praxis.

Begreppet institution har en vidare innebörd; en konstitution kan ses som ett viktigt specialfall av familjen politiska institutioner. I det praktiska språkbruket har ingetdera av dessa ord särskilt skarpa gränser. Stundom används uttrycket institution i snäv betydelse och kommer därmed närmast att sammanfalla med konstitutionsbegreppet. I andra sammanhang är konstitution något mera avgränsat; amerikaner är benägna att uppfatta *institutional* som mer omfattande än *constitutional*.

Ett lands konstitution brukar innehålla fyra huvudelement. Konstitutionen anger för det första den politiska styrelsens grunder. I stundom högtidliga ordalag proklameras vissa grundläggande värderingar och principer såsom folkstyrelse, frihet och fred. Den andra huvuddelen anger grundläggande fri- och rättigheter. Särskilt de författningar som tillkommit eller nyskrivits efter andra världskriget har tämligen utförliga och detaljerade kataloger över medborgarnas rättigheter. En tredje beståndsdel är en beskrivning av den offentliga maktens viktigaste beslutsorgan; konstitutioner har följaktligen beskrivits som kartor över makten (Duchacek 1973). Författningen anger sammansättning och befogenheter för exempelvis parlament, regering, myndigheter och domstolar. Slutligen brukar en konstitution innehålla regler om hur konstitutionen ändras och tolkas.

En författning kan ses som ett svar på frågan om vem som har rätt att bestämma över vad. En konstitution ger makt, fördelar makt och begränsar makt. Konstitutionen reglerar politikens maktkamp samtidigt som den är ett föremål för politisk maktkamp. En författning både skapar och skapas. Det konstitutionella problemet handlar om förhållandet mellan dessa två sidor av politiken.

Att närmare tolka innebörden av gällande konstitutionell rätt erbjuder stundom speciella problem. Grundlagens bokstav behöver ingalunda sammanfalla med det levande statsskicket (Hermansson 1993). Särskilt det engelska statslivet har inbjudit till att dra en linje mellan å ena sidan författningens högtidliga proklamationer och å andra sidan de delar som har praktisk politisk betydelse; en berömd uttolkare skiljer mellan konstitutionens *dignified parts* från dess *effective parts* (Bagehot 1867).

Det finns flera andra sätt att beskriva konstitutioners innehåll. James Madison, en av de amerikanska grundlagsfäderna, såg institutioner av tre olika slag: de som motverkade stridande gruppintressen, institutioner som skapade lagar på grundval av förnufts-baserad debatt samt sådana som befrämjade allmänintresset (Elkin 1996). Demokratiska författningar kan sägas ha två huvudingredienser. Vissa institutioner har till uppgift att avläsa och förmedla folkviljan; hit räknas exempelvis direkt demokrati, valsystem och parlamentarism. Andra institutioner binder och begränsar statsmakten; till dessa hör bland annat tvåkammarsystem, rättigheter, maktindelning och domstolar (Mueller 1996).

Beteckningen konstitutionell kan därmed användas för att utpeka en speciell typ av styrelsekick. Den offentliga makten är här regelstyrd och förutsebar; betydelsen kommer därmed att sammanfalla med begreppet rättsstat (Petersson 1996). Begreppen konstitutionell och demokratisk är inte identiska. Även icke-demokratier kan vara konstitutionella; i den europeiska historien övergick många absoluta monarkier till att bli konstitutionella monarkier. I princip kan även demokratier uppträda i båda varianterna. En icke-konstitutionell demokrati innebär majoritets-tyranni. Idealet om en rättsstat grundad på folkstyrelse är liktydigt med en konstitutionell demokrati.

Den konstitutionella demokratin brukar vanligen betraktas som en kompromiss, som en avvägning mellan majoritetsvälde och minoritetsskydd, mellan politisk styrelse och rättslig reglering. Det har emellertid också gjorts gällande att det ligger i demokratiens eget intresse att låta sig bindas och begränsas av rättsregler. Folkstyrelsen vinner i slagkraft på att bedrivas i konstitutionella former (Holmes 1995).

Tre perspektiv

Även om orden konstitution och konstitutionell kan ges en någorlunda precis innebörd är det långt ifrån klart hur de närmare bestämt skall uppfattas och tolkas. Den samhällsvetenskapliga forskningen visar sig även inom detta fält dra i olika riktningar beroende på teoretisk utgångspunkt.

Den kollektivistiska synen på författningar betonar permanens och normativ kraft. Ett historiskt perspektiv ligger nära till hands. Konstitutioner utgör en del av en nations identitet. De grundläggande normerna för styrelseskicket är kulturbestämda och bidrar samtidigt till att upprätthålla samhällets värdesystem. Konstitutionen får människan att följa.

Det individualistiska perspektivet betonar i stället möjligheten att välja. Valet av konstitution är resultatet av en nyttokalkyl. Politikens spelregler betraktas i ett instrumentellt perspektiv, som ett medel att maximera fördelar, effektivitet och välfärd. En konstitution kan ses som uttryck för ett frivilligt kontrakt mellan självständiga individer.

Även när det gäller diskussionen om konstitutioners karaktär visar sig de två kategorierna kollektivism och individualism vara otillräckliga. Att ensidigt betona konstitutioners oföränderlighet och beteendestyrning tar inte tillräcklig hänsyn till medborgarnas önskan att vid behov förnya och förändra de spelregler som de lever under. Individualismens framhävande av de enskildas egenintresse riskerar att förbise behovet av allmängiltiga och bindande regler.

I autonomins perspektiv innebär konstitutioner både att följa och att välja. Detta synsätt får konsekvenser för såväl hur förhål-

landet mellan individ och konstitution skall uppfattas som för hur konstitutioners uppkomst och förändringar skall förstås och förklaras.

En konstitution förutsätter att såväl individer som kollektiv har möjlighet att självständigt reflektera och bestämma över sina levnadsregler. Humanismens samhälle bygger på ansvarstagande medborgare. Autonomins krav på att både välja och följa ställer ett dubbelt krav på såväl individer som institutioner.

Medlemmarna av ett autonomt samhälle måste besitta tillräckliga kunskaper om den politiska styrelsen för att kunna göra självständiga bedömningar om samhällets konstitution. Styrelseskicket legitimitet bygger på att medborgarna aktivt omfattar dess grundläggande principer. I en demokrati vilar den författningsgivande makten ytterst hos medborgarna. Det är ingen tillfällighet att åtskilliga demokratier kräver att författningsändringar godkänns genom folkomröstning. En demokratisk konstitution innebär att folket styr sig självt genom rättsregler. Den konstitutionella demokratin kan således beskrivas som en rättsgemenskap på folkstyrelsens grund.

Normhierarki

Det ligger i själva begreppet autonomi att den politiska styrelsen äger rum genom normgivning. Den polemiska udden riktas därmed mot de åskådningar som vill utpeka den direkta aktionen eller den politiska handlingen som politikens grund. Ett extremt uttryck för en sådan decisionism är Carl Schmitts tanke att den politiska styrelsen utgår från makten över undantagstillståndet (Schmitt 1933). Autonomins idé är i stället intimt förbunden med rättsstatens princip att lag skall med lag byggas.

En rättsordning förutsätter att de giltiga normerna bildar ett sammanhängande system. Rättsfilosofin är full med förslag om hur sådana normsystem skall beskrivas och klassificeras. En tanke är att ett samhälles rättsnormer kan inordnas i ett hierarkiskt system. Gällande rätt kan därigenom återföras på vissa fundamentala principer, vilka bildar samhällets grundnorm (Kelsen 1925).

Antalet nivåer i normsystemets hierarki är inte givet, utan beror

på beskrivningens precisionsgrad. I detta sammanhang är det tillräckligt att beakta tre olika nivåer. Den mest abstrakta nivån gäller de normer som är en förutsättning för att humanismens idé om autonomi över huvud taget skall kunna förverkligas inom ramen för ett öppet samhälle. Den andra nivån avser konstitutionen för ett visst samhälle vid en viss tidpunkt. Den tredje nivån rör vardagspolitikens normgivning. Skillnaden mellan de två sistnämnda nivåerna har beskrivits med uttrycken *constitutional politics* och *normal politics* (Dahrendorf 1990).

Denna indelning ger också ett svar på den svåra frågan om relativismens gräns. Självstyrelsens idé innebär att varje individ och varje samfällighet fritt skall få välja sina egna regler. Samtidigt hävdar flertalet demokrater att idén om folkstyrelse och mänskliga rättigheter sätter vissa bestämda gränser. Frågan har stor praktisk betydelse i dagens världspolitik. Är det berättigat att tala om kulturbestämda, exempelvis afrikanska, asiatiska eller europeiska, rättigheter eller finns det ett antal universellt giltiga rättigheter? Vilken är grunden för världssamfundets och Förenta Nationernas rätt att intervensera och inskränka vissa nationers självbestämmande rätt under hänvisning till invånarnas mänskliga rättigheter?

Svaret är att autonomiprincipen innebär ett antal allmängiltiga krav på samhällets organisering. Autonomi förutsätter att varje individ har rätt till personlig integritet och rätt att delta i besluten om samhällets styrelse. Det går förvisso att urskilja olika civilisationer och kulturkretsar. Sambandet mellan humanism och kritisk rationalism är emellertid detsamma inom alla kulturer. Den avgörande skiljelinjen går inte mellan, utan inom kulturer, nämligen mellan fundamentalism och rationalism (Schmiegelow 1995).

Den nationella suveräniteten kan därmed inte betraktas som total. Humanismens norm om den autonoma människan är mer fundamental. Den grundas på förutsättningen att det går att formulera vissa abstrakta och universella principer för den mänskliga samlevnaden (O'Neill 1996).

Det senaste halvsekle har sett framväxten av en alltmer detaljerad normgivning på internationell nivå. Förenta Nationerna har antagit en universell förklaring om de mänskliga rättigheterna

samt konventioner, bland annat om kvinnans rättigheter, mot slaveri, mot rasdiskriminering, om ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter, mot tortyr och om barnets rättigheter. Organisationen för säkerhet och samarbete i Europa, OSSE, har formulerat principen att demokratins fundament utgörs av respekten för människan och rättsstaten. Parisstadgan formulerar sålunda ett antal grundläggande rättigheter, såsom tankefrihet, samvetsfrihet, religionsfrihet och trosfrihet, yttrandefrihet, föreningsfrihet, rörelsefrihet och rättssäkerhet. Stadgan innehåller också skydd för nationella minoriteters identitet. Europarådet har antagit en betydelsefull konvention om skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna. Dessa exempel visar att det finns ett embryo till ett globalt medborgarskap. Humanismens principer håller gradvis på att översättas till internationella och allmängiltiga rättsregler.

Normhierarkins andra nivå avser ett lands konstitution i en given historisk situation. En grundlag kan förvisso ge uttryck för ett antal generella rättsprinciper, men den innehåller också mer tidsbundna bestämmelser om den politiska styrelsens organisering. En jämförelse mellan dagens demokratier visar variationsrikedomen när det gäller att översätta de allmänna principerna till praktiskt fungerande institutioner. Folkets rätt att i allmänna, fria och hemliga val utse sina representanter är en allmän princip, men det finns inte två länder som valt exakt samma valsysteem. En del länders parlament har två kamrar, andra är enkamarsystem. Vissa länder utgör federationer, andra är enhetsstater. Några länder har en författningsdomstol, andra inte. Demokratins värld präglas av konstitutionell mångfald.

Den tredje nivån i normhierarkin utgörs av beslutsfattandet inom skilda områden såsom välfärdspolitik, bostadspolitik, energipolitik och arbetsmarknadspolitik. Rättsstaten förutsätter att den politiska styrningen bygger på lagstiftning, dvs. generella rättsregler. Den politiska makten måste utövas under hänsyn till skyddet för medborgarnas fri- och rättigheter och till vissa grundläggande rättsprinciper såsom förbudet mot lagstiftning med tillbakaverkande kraft. Maktodelningsprincipen förutsätter också att de som stiftar lagarna inte är samma personer som

tillämpar lagarna. Lagstiftaren skall därmed hindras från frestelsen att tänka på konkreta fall för att i stället tillgodose allmänna och långsiktiga intressen.

Stabilitet och förändring

Att skapa en konstitution är att ställas inför ett dilemma. Å ena sidan är strävan att skapa stabila spelregler, det vill säga permanent och förutsebarhet. Å andra sidan gäller det att anpassa författningen till en snabbt föränderlig omvärld; de politiska institutionerna skall därför vara flexibla och föränderliga.

Svårigheten att samtidigt tillgodose dessa två krav får konsekvenser för sättet att besluta om en konstitution. Få länder tillämpar beslutsregeln om enkel majoritet vid författningsändringar. Det är vanligen betydligt svårare att ändra en grundlag än en vanlig lag; författningsändringar kan exempelvis kräva kvalificerad majoritet. Tanken är att en konstitution bör åtnjuta bredare samtycke än en vanlig lag. Vardagspolitikens inriktning kan, och kanske till och med bör, ändras som konsekvens av ett regeringsskifte. De regelbundet återkommande valen ger väljarna tillfälle att bestämma den offentliga politikens huvudlinjer för en mandatperiod i taget. De allmänna spelreglerna för det politiska systemet bör emellertid inte ha denna kortsiktighet. Konstitutionen bör ha en mer permanent karaktär och måste därför accepteras även av politiska meningsmotståndare.

Det kan emellanåt finnas skäl att modifiera eller komplettera konstitutionen. För att sådana författningsändringar skall uppfattas som legitima måste de beslutas under brett samförstånd. En tillfällig politisk majoritet skall inte kunna ändra spelreglerna till sin egen fördel. För att undvika det kortsiktiga egenintressets frestelser finns det skäl att organisera författningspolitiken på ett annat sätt än vardagspolitiken. En tanke som framförts är att konstitutionella beslut inte skall fattas av det vanliga parlamentet, utan ett speciellt författningskonvent. Medlemmarna av ett sådant konvent skulle vara demokratiskt valda och ha som enda uppgift att ta ansvar för det demokratiska systemets funktionssätt.

Synen på författningsändringar skiljer sig mellan olika samhälls-

teoretiska perspektiv. Kollektivismens historiska perspektiv betonar kontinuiteten; konstitutionella förändringar uppstår primärt som resultatet av stora kriser såsom krig och revolutioner. Individualismens instrumentella synsätt har svårt att skilja konstitutionella avgöranden från andra slags beslut; det rör sig hela tiden om enskilda aktörer som strävar efter att maximera sin egen nytta. Autonomins betraktelsesätt framhäver författningspolitikens metakaraktär. Att vara autonom är inte endast att ha preferenser, utan att också ha preferenser om preferenser. Konstitutioner utgör normer om normbildning.

Författningspolitik

Författningspolitik, strävan att förbättra konstitutionen, är en del av det långa samtalet om det goda samhället (Soltan & Elkin 1996). Den sociologiska människan blickar tillbaka på sin identitet och historiskt bestämda värden. Den ekonomiska människan väljer det nyttigaste och mest kostnadseffektiva alternativet. Den politiska människan söker under samtal och kritik skapa samhällets normsystem. Flera generella förutsättningar måste vara uppfyllda för att en autonom politisk gemenskap skall kunna fungera i praktiken (Pettersson 1986).

Ett nyckelbegrepp i detta sammanhang är konstitutionalism. Det bör påpekas att ordet används i två olika, ehuru besläktade, betydelser. Konstitutionalism kan definieras i anslutning till begreppet konstitutionell, som närmast kan översättas med ordet rättsstatlig. Konstitutionalism kan också betyda författningspolitik. I en demokrati innebär tanken att reglerna för samhällets styrelse väljs av samhällsmedlemmarna själva.

Konstitutionalismen bygger på en kunskapsteoretisk åtskillnad mellan normativa och deskriptiva satser, mellan böra och vara. Författningens regelsystem är inte endast en beskrivande avspeglning av rådande maktförhållanden, utan uttrycker en idé om hur samhället borde fungera. I vilken mån författningen faktiskt kommer att vägleda handlandet beror inte minst på i vilken mån samhällets aktörer är inställda på att beakta författningens bud. En del länder har en svag konstitution i den meningen att den säl-

lan åberopas och eljest spelar en marginell roll för samhällslivet. Länder med stark konstitution är regelstyrda och har aktörer som har till uppgift att i praktiska beslutssituationer hävda konstitutionella principer.

Författningsspolitik förutsätter också ett språk och ett offentligt rum för samtalet i konstitutionella ämnen. Kunskapsteorins krav på intersubjektivitet äger sin motsvarighet även i den konstitutionella beslutsprocessen. Författningsspolitik bygger på ett rationellt samtal som är öppet för kritik och lärdomar av praktiska erfarenheter. En kontinuerlig och kvalificerad debatt i konstitutionella frågor är ett demokratiskt hälsotecken.

Att diskutera konstitutionella frågor kräver en förmåga till abstrakta resonemang. Medan tyngdpunkten i dagsdebatten ofta ligger på konkretisering och personifiering innebär konstitutionalism att resonera i termer av principer och generella regler. Det gäller därvid att kunna höja sig över det kortsiktiga egenintresset och det enskilda fallet. Den rättsliga normgivningens krav på generalitet gäller i allra högsta grad den för hela samhället grundläggande konstitutionen.

Författningsspolitiken präglas också av det öppna samhällets försiktiga optimism. Även om den ideala utopin är ouppnåelig finns det ändå stort utrymme för lärande och förbättring. Vetenskapen drivs av sanningssökande, men når aldrig den slutliga sanningen. Konstitutionalismen strävar att skapa det goda samhället, men har inte illusionen att formulera den perfekta grundlagen. Det öppna samhället lämnar utrymme för misstag, men har en förmåga att experimentera, lära och utvecklas. Denna framstegstanke grundas på kritisk rationalism, det förnuftsbase-
rade samtalets förmåga att utbyta erfarenheter och nå fram till beslut som medborgarna uppfattar som legitima och förpliktande.

Denna skildring av författningsspolitikens innebörd är en teoretisk stilisering. Den kan därför tjäna som modell för hur konstitutionella debatter och beslutsprocesser bör organiseras i en demokrati. I själva verket uppvisar den faktiskt förda författningsspolitiken stora brister. Det är regel snarare än undantag att konstitutionella frågor flyter samman med vardagspolitikens kortsiktiga taktikspel. Ståndpunkterna i författningsfrågor brukar ofta vara

nedslående förutsägbara. Små partier vill ha ett proportionellt valsystem och andra arrangemang som gynnar småpartier, medan majoritetsvalsystemets anhängare brukar återfinnas bland stora partier. Regeringsbärande partier är intresserade av att stärka den verkställande makten, medan oppositionspartier förespråkar domstolskontroll och andra institutioner som nedsätter majoritetens handlingsförmåga.

Ett annat utmärkande drag för dagens författningspolitik är dess exklusiva karaktär. Konstitutionella ämnen brukar endast engagera ett fåtal författningsexperter och specialintresserade politiker. En orsak till att författningsfrågor bara undantagsvis figurerar i valrörelser kan vara det i och för sig vällovliga syftet att skapa breda samförståndslösningar; de partipolitiska meningsmotsättningarna tonas därmed ner. Icke desto mindre är det ett stort demokratiproblem att konstitutionella grundprinciper så sällan görs till föremål för en bred och engagerande debatt. Folkstyrelsen förutsätter att medborgarna förstår och tar ansvar för det demokratiska styrelsekicketets huvudprinciper. Demokratin är inget fixt och färdigt system, utan måste ständigt återerövas.

Författningsfrågorna har marginaliserats inte endast i den politiska debatten utan även i svensk samhällsforskning. Politiska institutioner och konstitutionella förändringar borde vara centrala statsvetenskapliga forskningsämnen. Särskilt i tysk och fransk tradition finns ett nära samband mellan en mer juridiskt inriktad statsrätt och en statsvetenskaplig forskning om institutioner. De senaste årens konstitutionella omvälvningar i Europa har lett till en renässans för dessa klassiska problemställningar (se t.ex. Sartori 1994, Hesse & Johnson 1995, Bellamy & Castiglione 1996, Goodin 1996, Mueller 1996 och Bogdanor 1997).

Det finns åtskilliga internationella undersökningar om författningspolitik och konstitutionella förändringsprocesser. Som ett exempel kan nämnas en stor analys av den franska vänsterns författningspolitik (Duhamel 1980). Tysk författningspolitik har blivit föremål för flera studier (t.ex. Pfetsch 1985). Ekonomisk forskning har i ökad utsträckning kommit att uppmärksamma institutionella och konstitutionella aspekter; ett exempel är litteraturen kring de ekonomiska konsekvenserna av federala styrelse-

sätt. I den mer empiriskt orienterade anglosaxiska statsvetenskapen finns också flera solida verk om politiska institutioners effekter (t.ex. Weaver & Rockman 1993). Författningpolitiska undersökningar i Sverige har framför allt haft en historiskt beskrivande ansats (t.ex. Algotsson 1987, von Sydow 1989). Däremot förekommer det i dagens svenska statskunskap få systematiska studier av konstitutioners konsekvenser.

Det statliga utredningsväsendet har tidigare alstrat flera vägande bidrag till den konstitutionella debatten. Författningutredningen (SOU 1963:16) tog initiativet till flera specialundersökningar, bland annat om metoderna för val och mandatfördelning. Under senare årtionden har författningpolitiken bedrivits mer ryckigt och fragmentariskt. Det finns åtskilliga smärre utredningar med tunnare kunskapsbas. Däremot är det numera länge sedan som det genomfördes en mer övergripande författningutredning.

Ett forskningsprogram

Maktutredningen avslutades år 1990 med en undran »hur man kan förena önskan om social trygghet på grundval av gemensamma ordningar med önskan om individuell valfrihet. Ytterst är detta en fråga om hur man kan kombinera fria personliga val med solidarisk gemenskap« (SOU 1990:44). Denna grandiosa fråga lär i en imperfekt värld få vänta på sitt definitiva svar. Det är ändå uppenbart att vissa länder lyckats sämre och andra bättre i sökandet efter den goda samhällsorganisationen.

Denna bok inleder ett forskningsprogram som initierats i övertygelsen om att det i dagens Sverige finns stort utrymme för institutionella förbättringar. Samhällsvetenskaplig forskning kan bidra med ett systematiskt kunskapsunderlag för den offentliga debatten. Sverige kan erbjuda ett principiellt intressant testfall för generella teorier om politiska institutioner och konstitutionella förändringar.

När framtidens historiker en gång skall reda ut orsakerna till den ekonomiska krisen i det tidiga nittioalets Sverige lär bilden komma att innehålla en relativt komplicerad uppsättning av för-

klaringar. Långsiktiga faktorer förenas med kortsiktiga; internationella impulser bryts mot inhemska; ekonomiska, politiska och ideologiska förklaringar samvarierar och förstärker varandra. Inte desto mindre lär en särskild omständighet mer än andra komma att tilldra sig intresset. Sveriges djupa kris var delvis självförfälld. Det politiska systemets spelregler var i vissa avseenden så inrättade att de i stället för att underlätta snarast försvårade lösningen av de samhällsekonomiska problemen.

Redan under 1990-talskrisen uppmärksammades några av dessa institutionella defekter och det politiska systemet visade sig vara såpass öppet att det medgav vissa partiella reformer. De fyraåriga mandatperioderna återinfördes efter ett kvartssekel av treårsbaserad stressparlamentarism. Riksdagens budgetprocess stramades slutligen upp så att den gav de folkvalda möjlighet att ta ett fastare grepp om de skenande statsfinanserna.

Frågan är emellertid om dessa institutionella förändringar har varit tillräckliga. Ekonomikommisionens analys pekade på att de strukturella problemen var mer djupgående än så (SOU 1993:16). Senare debattinlägg ger 1974 års författning huvudskulden för de efterföljande kriserna (t.ex. Åberg 1997). En ny internationell undersökning har kunnat belägga att länder med svaga konstitutioner under några avgörande årtionden haft en jämförelsevis brantare ökning av statsutgifterna (Castles 1998; jfr även Roubini & Sachs 1989 och Grilli m.fl. 1991).

Bristerna i konstitutionellt avseende har också betydelsefulla konsekvenser från demokratisk synpunkt. Flera oberoende undersökningar har dokumenterat att många svenskar hyser starkt misstroende mot de politiska partierna och de etablerade politiska institutionerna. Bland ungdomarna finns det tecken på att denna politiska främlingskänsla är så djupgående att den yttrar sig i en generell skepsis över demokratins idé. Attitydmätningar som tillåter jämförelser över tid pekar på att misstron tenderar att öka (Holmberg & Weibull 1997). Det politiska deltagandet stagnerar och minskar. Legitimitetskrisen hotar att underminera demokratins förankring bland medborgarna.

Forskningsläget är i dag ingalunda entydigt när det gäller att gradera den institutionella faktorns relativa betydelse för samhäl-

lets problem i ekonomiskt och övrigt avseende. Tecknen är emellertid såpass tydliga att det vore oansvarigt att bortse från hypotesen att politikens spelregler varit en bidragande orsak till Sveriges ogynnsamma utveckling. Misstanken är tvärtom så stark att hypotesen påkallar en skarp och systematisk granskning. Det är i dag föga kontroversiellt att allmänt påstå att institutionella faktorer är viktiga för samhällsutvecklingen. Däremot är det betydligt mer oklart vilka institutioner som har vilka effekter.

Herbert Tingsten konstaterade att demokratins stora problem var att striden vunnits alltför lätt (Tingsten 1945). Motståndarna mot parlamentarism och allmän rösträtt framstod till sist så motsägelsefulla att de föll samman av sin egen orimlighet. Därför tvingades aldrig demokratins anhängare att positivt utveckla sin egen samhällsmodell. Det är egentligen först efter kalla krigets beredskapsperiod som det öppnats förutsättningar för en diskussion om hur demokratins institutioner bäst bör utformas.

Om demokratins utvecklingspotential ligger i att lära av misstag borde Sverige äga sällsynt goda förutsättningar. Hur fungerar demokratin som en läroprocess? Hur förmår det politiska systemet att kontinuerligt utvärdera sig självt? Vilka politiska institutioner fungerar särskilt illa? Vad skulle hända om det politiska regelsystemet ändrades?

Demokratins erfarenhetsbas kan ytterligare vidgas om även andra länders misstag beaktas. I en värld av allt snabbare gränsöverskridande rörelser är det uppenbart att även den offentliga maktens organisationer är utsatta för internationella influenser. Det är många gånger vanskligt att avgöra den relativa betydelsen av egna historiska erfarenheter och impulser från andra länder; ett gammalt tvisteämne inom svensk statskunskap är exempelvis frågan om svenskt och utländskt i 1809 års författning.

Erfarenheten visar att varje land visserligen har sina egna historiska och kulturella förutsättningar, men att det inte desto mindre finns ett stort utrymme för konstitutionella val. Varje land kan, inom vissa ramar, välja sin egen uppsättning politiska institutioner. Därmed öppnas möjligheten till författningspolitik. Grunderna för den politiska organisationen är inte en gång för alla givna. Inom demokratins ram ryms många olika organisationsmodeller.

Statsvetenskaplig forskning kan bidra till debatten genom att systematisera dessa konstitutionella alternativ.

Forskningsprogrammet avser att undersöka konsekvenserna av konstitutionella val. Vad skulle hända om Sverige bytte system? En första förutsättning för att systematiskt kunna angripa detta forskningsproblem är att klarlägga de konstitutionella handlingsalternativen. Varje del av ett lands styrelseskick rymmer ett antal författningspolitiska valmöjligheter. Internationella jämförelser visar på spännvidden i de demokratiska staternas institutionella arrangemang. Sverige framstår i detta perspektiv i vissa avseenden som tämligen normalt, i andra avseenden som ett specialfall och undantag. Det finns stort utrymme för konstitutionella förändringar.

Forskningsprogrammets huvudsyfte är inte endast att systematisera de författningspolitiska handlingsmöjligheterna utan också att analysera de sannolika effekterna av konstitutionella val. Tanken är att undersöka konsekvenserna både för olika aspekter av det politiska systemet och för andra delar av samhället. Hur skulle exempelvis en förändring av valsystemet påverka parti- väsendets struktur och regeringsmaktens stabilitet? Hur skulle en förstärkt regionalisering av landet påverka svensk ekonomi? Särskilt i ett land med stor offentlig sektor är förvaltningspolitiken en viktig del av författningspolitiken: vad skulle hända om myndigheterna ändrade organisation och arbetssätt (Petersson & Söderlind 1993)?

Diskussionen om den framtida författningen måste i dag beakta att de nationella beslutsformerna blir alltmer sammantvinnade med maktprocesser på internationell och inte minst europeisk nivå. Medlemskapet i Europeiska unionen har redan fått betydande konsekvenser för svensk politik och förvaltning och denna anpassningsprocess är ingalunda avslutad. Därtill kommer att Sverige såsom medlem har ett ansvar för att medverka i utformningen av EU:s framtida konstitution. Det nuvarande rättsläget, med dess snårskog av fördragstexter, utgör ett stort problem, inte minst med utgångspunkt i kraven på insyn, legitimitet och medborgarförankring. Det författningspolitiska problemet har därmed aktualiserats även på europeisk nivå. Vad

skulle hända om EU ändrade sin konstitution?

Som exempel på författningsspolitisk konsekvensanalys kan nämnas ett av de mest välutforskade områdena inom den statsvetenskapliga forskningen, nämligen frågan om valsystemets betydelse (Rae 1971, Riker 1982). En del forskare har varit benägna att tona ner valmetodens effekter. De anser att flera andra faktorer är långt mer betydelsefulla och man har också pekat på den allmänna tendens till konvergens som innebär att majoritetsval och proportionella val får alltmer likartade konsekvenser.

Andra forskare menar däremot att många viktiga skillnader mellan länderna kan hänföras just till valsystemets konstruktion. Den franske statsvetaren Maurice Duverger har påvisat sambandet mellan valsystem och partisystem. I korthet går Duvergers »lag« ut på att majoritetsval leder till tvåpartisystem och proportionella val till flerpartisystem. Det statistiska sambandet är tämligen starkt och det är enkelt att finna exempel; det räcker att kontrastera Storbritannien med, låt säga, Belgien, Nederländerna och de nordiska länderna. Undersökningar visar att det genomsnittliga antalet mandat per valkrets har klar betydelse (Taagepera & Shugart 1989). Valsystemens trösklar mot småpartier är särskilt effektiva. Det går också att finna undantag. Nya partier har växt fram i Frankrike trots att valsystemet missgynnar dem. Tyskland med sitt proportionella valsystem dominerades länge av två stora partier och ett medelstort. Det finns många exempel på hur partisystemet förändrats samtidigt som valsystemet förblivit oförändrat. Uppkomsten av nya partier måste därmed förklaras med andra faktorer.

Det har också gått att belägga att valmetoden haft direkt betydelse för andra aspekter av det politiska systemet. Om man jämför parlamentets sammansättning i olika länder finner man snart att mansdominansen är nästan total i vissa länder, medan kvinnorna på andra håll utgör en tredjedel eller mera. Det finns ett tydligt samband med valsystemets utformning. I majoritetsvalsystemen brukar partierna i det stora flertalet valkretsar traditionellt nominera en man som sin kandidat. I listvalsystem har kvinnornas krav på lika representation haft lättare att få gehör. Olika former av kvotering och varvade listor har blivit vanliga

och förstärkt kvinnornas andel av parlamenten, särskilt i de nordiska länderna och Nederländerna (Norris 1996).

Det har ofta hävdats att majoritetsvals-system i enmansvalkretsar leder till bättre kontakter mellan väljare och valda eftersom varje valkrets sänder sin egen representant till parlamentet. Närmare undersökningar har emellertid satt frågetecken för denna tes. Åtskilliga brittiska väljare saknar kontakt med sin representant och vet ibland inte ens dennes namn. En orsak till bristerna är att valkretsindelningen med jämna mellanrum måste göras om för att valkretsarna skall förbli ungefär lika stora. Det finns omvänt proportionella system med en omfattande och levande kontakt mellan väljare och parlamentsledamöter; Irland är ett sådant exempel. Sociala och historiska faktorer verkar i detta hänseende spela större roll än vals-systemets utformning (Bogdanor 1985).

Försöken att spåra vals-systemets effekter på förhållanden utanför den politiska sfären har givit blandat resultat. Den viktiga frågan huruvida valet mellan majoritetsval och proportionella val påverkar det ekonomiska systemet kan på forskningens nuvarande ståndpunkt inte ges något entydigt svar (Novak 1996). Det behövs fler systematiska undersökningar för att nå en mer definitiv slutsats.

Forskningen om vals-systemets betydelse visar också hur samhällsteoretisk infallsvinkel bestämmer frågeställning och tolkning. Det sociologiska perspektivet utgår vanligen från statistiska sammanställningar av olika länders politiska system och försöker därav leda i bevis att valmetoden får den ena eller andra effekten (t.ex. Taagepera & Shugart 1989). Ett ekonomiskt betraktelsesätt grundas på antagandet om rationella aktörer och kan sedan utvecklas i skilda riktningar (såsom *social choice theory*, *public choice theory* och *spatial theory*). En uppmärksam undersökning har sålunda undersökt Duvergers hypotes om sambandet mellan vals-system och partisystem med utgångspunkt i en teori om rationella aktörers strategiska samordning (Cox 1997). Det återstår ännu att formulera och genomföra ett forskningsprogram enligt den tredje möjligheten, dvs. autonomiperspektivet. En sådan undersökning skulle utgå från den demokratiska samfällighetens förmåga att genom kritisk samhällsdebatt bedriva för-

fattningspolitik för att genom reformerade institutioner förbättra sitt samhälles funktionssätt.

Ett författningspolitiskt forskningsprogram skulle ställas inför flera speciella metodproblem. Uppläggningsen skulle skilja sig från de traditionella angreppssätten inom området. En vanlig frågeställning handlar om att förklara konstitutionella val. Historiska och komparativa data läggs där till grund för slutsatser om vilka faktorer som vägt tyngst vid gårdagens författningsbeslut. Kontroversen om det varit inhemska eller utländska impulser som satt sin prägel på ett lands grundlag är ett typexempel på en sådan forskningsfråga.

En annan infallsvinkel är i stället att utvärdera konstitutionella val. Slutsatserna blir givetvis beroende på de normativa kriterierna. I forskningen finns exempel på undersökningar av såväl beslutsprocessen som författningsbeslutens materiella innehåll, exempelvis grundlagens förenlighet med rättsstatens krav.

Det planerade forskningsprogrammet skulle emellertid primärt varken vara förklarande eller utvärderande. Metoden kan i stället benämnas hypotetisk konsekvensanalys. Avsikten är att på grundval av de samlade erfarenheterna söka dra slutsatser om sannolika effekter. Vilka möjligheter har medborgarna att överblicka verkningarna av de politiska institutionerna?

En central uppgift blir därmed att, inom varje enskilt författningsområde, bedöma om det över huvud taget är möjligt att uppskatta några konsekvenser. Det är fullt möjligt att det inom vissa områden visar sig vara omöjligt att nå fram till någon fast konklusion. Erfarenheterna kan peka i så skilda riktningar att några mer entydiga slutsatser inte kan dras. På teoretiska antaganden grundade modellresonemang kanske också visar sig vara så bräckliga och godtyckliga att de inte bär som underlag. Detta slag av negativt forskningsresultat har emellertid också ett stort värde. Man får därmed en kvalitetsbedömning av kunskapsunderlaget för de författningspolitiska besluten.

Forskningsläget inom åtskilliga områden tillåter betydligt säkrare slutsatser. Ett redan omnämnt exempel är valsystemen, vilkas effekter numera är relativt väl kartlagda. Även inom dessa mera välutforskade fält återstår emellertid viktiga forsknings-

problem. Ett sådant gäller i vilken mån som konstitutionella erfarenheter är överförbara mellan länder. Det är sällsynt att en viss institutionell ordning får identisk effekt i varje land, oberoende av andra betingelser. Normalt sett rör det sig om mer eller mindre komplicerade samspelseffekter. En ny spelregel kan med rimlig grad av säkerhet sägas få den ena eller andra effekten givet att vissa andra faktorer beaktas. Detta samspel mellan generella effekter och lokala förutsättningar blir en huvudfråga att utreda. Därmed kan också de delvis speciella omständigheterna i ett land som Sverige, med en mycket omfattande offentlig sektor, bidra till den internationella forskningsdebatten.

Det kan i detta sammanhang vara värt att uppmärksamma den invändning som kan riktas mot varje försök att bedöma konsekvenserna av konstitutionella förändringar. Det finns författare som anser att det är omöjligt att förutse några sådana effekter (Elster 1988). Mot en sådan författningpolitisk uppgivenhet polemiserar bland andra statsvetaren Giovanni Sartori (1994). Vi famlar inte i mörkret, menar Sartori. Det finns åtskilliga exempel på att författningsändringar faktiskt givit de åsyftade resultaten. Frankrikes författning 1958 införde en spärr mot utgiftsglada parlamentariker och effekten blev också stramare budgetdisciplin. Däremot vore det fåfängt att leta efter den ideala lösningen. Författningsingenjören måste alltid ta hänsyn till förutsättningarna i det enskilda fallet. Svaren på frågan om hur en institutionell förändring kommer att fungera måste alltid inledas med orden »Det beror på«. Vi behöver inte hamna i total relativism. Den gode författningskonstruktören kan förmedla andras erfarenheter. Det perfekta statsskicket finns inte, men det är i alla fall bättre att göra nya misstag än gamla.

Debatten om möjligheten att i förväg bedöma konsekvenserna av konstitutionella förändringar har hur som helst givit viktiga lärdomar. Få ifrågasätter konstaterandet att dagens samhällsvetenskap, i varje fall ännu, inte förfogar över någon generell teori som tillåter oss att exakt förutspå de långsiktiga jämviktseffekterna av större institutionella förändringar (Elster 1988). Ändå har samhällsvetenskaplig teoribildning givit viktiga bidrag till förståelsen av olika slags effekter. Det gäller exempelvis att skilja

mellan lokala och globala effekter. Även om det är möjligt att härleda de omedelbara konsekvenserna av smärre författningsändringar så ökar svårigheterna att bedöma de allmänna effekterna av mer omfattande ändringar av de politiska spelreglerna.

Ett annat metodproblem har att göra med distinktionen mellan partiella effekter och nettoeffekter. Enligt det sedvanliga tillvägagångssättet vid effektanalys inför man ett antagande om i övrigt lika omständigheter. För att kunna isolera de partiella effekterna antar man att övriga faktorer hålls konstanta. Problemet är att ett sådant antagande snabbt kan bli orealistiskt. Nya institutioner kan påverka incitament och förväntningar och därmed medborgarnas och politikernas agerande. Ett annat metodproblem är att kunna särskilja kortsiktiga effekter från långsiktiga. Ännu en uppgift är att klarlägga själva övergångens effekter från de permanenta effekterna sedan en ny konstitution väl etablerats (Elster 1988).

Liknande distinktioner kan bidra till att skapa ökad klarhet även vad avser kriterierna för bedömningen av konstitutionella effekter. I sin mest triviala formulering torde den normativa utgångspunkten vara att det gäller att välja den »bästa« författningen. I de många försöken att ge denna allmänna utsaga något större stadga figurerar ofta begreppet effektivitet. Även detta begrepp låter sig givetvis preciseras. Effektivitet kan syfta både på det politiska systemets handlingskraft och på de ekonomiska konsekvenserna (Novak 1996). De politiska institutionerna bör inte endast bedömas efter sina ekonomiska effekter, utan i lika hög grad med hänsyn till rättsliga och politiska konsekvenser. Frågan är hur författningen kan ändras för att stärka folkstyrelsen.

Slutligen gäller det att även inom detta forskningsprojekt beakta den allmänna varningen för att blanda samman samband och orsaksriktning. Även om det skulle gå att belägga en korrelation mellan ett visst styrelseskick och någon social eller ekonomisk faktor är det ingalunda givet att det är konstitutionen som är förklaringen. Orsak och verkan kan vara omkastade. I de fall man funnit ett samband mellan demokratiska styrelseformer och ekonomisk framgång har det också funnits anledning att fråga sig om sambandet inte varit det omvända: vissa politiska former

utvecklas bäst i en viss ekonomisk miljö (Karl 1990). I många fall rör det sig till yttermera visso om en växelverkan mellan politiska och ekonomiska faktorer.

Forskningen om konstitutionernas variationer och effekter har åtminstone givit såpass mycket belägg att det är värt att följa upp den grundläggande hypotesen. Författningens utformning har påtagliga effekter för det politiska systemets funktionssätt och därmed också för samhällslivets vitalitet och medborgarnas levnadsvillkor.

Slutsatser

Med undantag för någon enstaka eremit är människan en samhällsbyggande varelse. Möjligheten att förstå och förändra samhället är beroende av språk, bilder, metaforer, modeller och andra tankehjälpmedel. Teoretiska föreställningar spelar stor roll för det praktiska samhällslivet. Varje strävan att förbättra ekonomi, politik och andra system måste därför förenas med en kritisk granskning av förhärskande begrepp och teorier.

För en analys med vetenskapliga pretentioner har den teoretiska förståelsen särskilt stor betydelse. Eftersom den allmänna debattens centrala begrepp ofta är mångtydiga och kontroversiella ställs det extra högra krav på tydlighet och klarhet i samhällsforskningen.

Denna bok är ett bidrag till diskussionen om den samhällsvetenskapliga teoriutvecklingen, i synnerhet den del som handlar om det politiska livets institutioner. En sammanfattning kapitelvis ger följande slutsatser.

1. Uppfattningarna om vetenskapens möjligheter har vacklat mellan naiv positivism och cynisk relativism. Dessa två alternativ är emellertid inte de enda möjliga. Vetenskapliga framsteg är möjliga om de grundas på kritisk rationalism. Människan har förmåga att lära sig av misstag och att utvecklas genom kritik och debatt.
2. Samhällsvetenskapen har haft svårt att formulera sin egen särart. Det unika för denna vetenskapsgren fångas varken av naturvetenskap eller humaniora. Samhällena är varken lagbundna eller kulturellt unika. De har en regelbundenhet som kan förstås och förändras av samhällets medlemmar. Den vetenskapliga förståelsen av samhället fordrar därför särskilda metoder.

3. Inom samhällsforskningen finns två läger. Enligt en uppfattning bör kollektivet tas som utgångspunkt, enligt en annan bör samhällsförståelsen ha den enskilde individen som premiss. Den kollektivistiska doktrinen betonar människans integration i gemensamma strukturer och leder ideologiskt till kommunitarism. Den individualistiska föreställningen reducerar samhället till en aggregering av enskildas preferenser och har libertarianismen som normativ slutpunkt.
4. I stället för att ställas inför det omöjliga valet mellan kollektiv och individ kan samhällsvetenskapen utgå från de två handlingskategorierna att följa och att välja. Kollektivism och individualism visar sig då endast vara två av fyra teoretiskt möjliga positioner. Särskilt för det politiska livet är det viktigt att beakta autonomins princip, som utgår från människans förmåga att samtidigt välja och följa.
5. Samhällsforskningen rymmer tre huvudtraditioner, var och en med sina utgångspunkter och frågor. Den sociologiska människan framträder som formad av grupp tillhörighet, traditioner, normer, roller, beteende och orsaksfaktorer. Den ekonomiska människan vägleds av egenintresse, preferenser, nytto-kalkyler och rationella val. Den politiska människan är en ansvarstagande medborgare som kritiskt reflekterar över de normer som styr samhället och det egna livet.
6. Demokratins idé är så allmänt formulerad att den kan tolkas i skilda riktningar. Det sociologiska perspektivet menar att demokratin fungerar bäst om det finns ett livaktigt civilt samhälle som ger individerna ett socialt kapital i form av tillit och ömsesidigt förtroende. Det ekonomiska perspektivet framhäver den individuella valfriheten som demokratins grund. Den politiska människan förkroppsligar humanismens idé om den ansvarstagande medborgaren som sin egen lagstiftare; demokratin fungerar som samhällets samvete.

7. På liknande sätt finns det tre olika sätt att uppfatta hur åsiktsbildning går till. Kollektivismen betonar inlärning och socialisation. Individualismen framhåller valfriheten på åsiktstorget. Automin uppmärksammar självreflektion, kritik och debatt.
8. Begreppet institution är centralt i dagens samhällsteori, men det används i delvis skilda betydelser. Institution kan vara kollektivets yttre strukturer, individernas handlingsmönster såväl som ett uttryck för autonom normbildning.
9. Den konstitutionella demokratin kan svårligen förstås utan humanismens tanke på ansvarstagande medborgare. En konstitution kan ses som samhällets samvete. Författningspolitik, strävan att förbättra konstitutionen, är en del av det långa samtalet om det goda samhället.

Det är en brist att dagens offentliga debatt i så ringa omfattning uppmärksammar det politiska livets grundläggande principer. En bred diskussion om den konstitutionella demokratin innebär skulle vara till gagn både för samhälle och individ. Frågan är hur morgondagens samhälle bäst bör organiseras. Dagens författning lämnar betydande utrymme för förbättringar. Ännu har det blivit få medborgare förunnat att förkovra sig i samhällskonsten.

- Algotsson, Karl-Göran 1987. *Medborgarrätten och regeringsformen. Debatten om grundläggande fri- och rättigheter i regeringsformen under 1970-talet*. Norstedts, Stockholm.
- Almond, Gabriel A. & Stephen J. Genco 1977. »Clouds, clocks, and the study of politics«, *World Politics*, 29, 489–522.
- Almond, Gabriel A. & Sidney Verba 1963. *The Civic Culture*. Little, Brown and Company, Boston.
- Alston, Lee J., Thráinn Eggertsson & Douglass C. North, red. 1996. *Empirical Studies in Institutional Change*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Andréon, Georg 1928. *Huvudströmningar i tysk statsvetenskap från tyska rikets grundläggning till 1900-talets början och deras förberedelse i 1800-talets tidigare politiska tänkande*. Skrifter utgivna av Fahlbeckska stiftelsen, 10.
- Aristoteles [1993]. *Den nikomachiska etiken*. Övers. Mårten Ringbom. Daidalos, Göteborg.
- Asplund, Johan 1991. *Essä om Gemeinschaft och Gesellschaft*. Korpen, Göteborg.
- Avineri, Shlomo & Avner de-Shalit, red. 1992. *Communitarianism and Individualism*. Oxford University Press, Oxford.
- Bagehot, Walter 1867 [1963]. *The English Constitution*. Fontana, London.
- Bailey, Kenneth D. 1990. *Social Entropy Theory*. State University of New York Press, New York.
- Baldersheim, Harald 1995. »Kommunale legitimeringsstrategier: ein normativ diskusjon«, *Forholdet stat-kommune i et legitimeringsperspektiv*. NIBR, NFR, Notat 1/95.
- Barker, Ernest 1942. *Reflections on Government*. Clarendon, Oxford.
- Barry, Brian 1970. *Sociologists, Economists and Democracy*. Collier-Macmillan, London.
- Baudouin, Jean 1989. *Karl Popper*. Que sais-je? Presses Universitaires de France, Paris.
- Bell, Daniel 1993. *Communitarianism and its Critics*. Clarendon Press, Oxford.
- Bellamy, Richard & Dario Castiglione, red. 1996. *Constitutionalism in Transformation. European and Theoretical Perspectives*. Blackwell, Oxford.
- Bendix, Reinhard 1964. *Nation-Building and Citizenship*. Wiley, New York.

- Benn, Stanley 1988. *A Theory of Freedom*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bennich-Björkman, Li 1999. »Dr Spock och medborgardygderna«, i Emil Uddhammar & Patrik Aspers, red. *Framtidens dygder: om etik i praktiken*, City University Press, Stockholm.
- Berggren, Niclas 1997, *Essays in Constitutional Economics*. EFI, Stockholm School of Economics.
- Berman, Marshall 1987. *Allt som är fast förflyktigas. Modernism och modernitet*. Arkiv, Lund.
- Beyme, Klaus von 1968. *Die verfassunggebende Gewalt des Volkes*. Recht und Staat, 367/368. J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Beyme, Klaus von 1987. *America as a Model. The Impact of American Democracy in the World*. Gower, Aldershot.
- Bogdanor, Vernon, red. 1985. *Representatives of the People? Parliamentarians and Constituents in Western Democracies*. Gower, Aldershot.
- Bogdanor, Vernon, red. 1988. *Constitutions in Democratic Politics*. Gower, Aldershot.
- Bogdanor, Vernon 1997. *Power and the People. A Guide to Constitutional Reform*. Victor Gollancz, London.
- Boudon, Raymond 1979. *Effets pervers et ordre social*. 2 uppl. Presses universitaires de France, Paris.
- Boudon, Raymond 1996. »Preface«, Rudolf Rezsöházy, *Pour comprendre l'action et le changement politiques*. Duculot, Louvain-la-Neuve.
- Burke, Edmund 1790 [1982]. *Reflektioner om franska revolutionen*. Contra, Stockholm.
- Campbell, Angus, Philip E. Converse, Warren E. Miller & Donald Stokes 1960. *The American Voter*. Wiley, New York.
- Cassirer, Ernst 1910. *Substanzbegriff und Funktionsbegriff. Untersuchungen über die Grundfragen der Erkenntniskritik*. Bruno Cassirer, Berlin.
- Cassirer, Ernst 1927. *Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance*. Studien der Bibliothek Warburg, 10. B.G. Teubner, Leipzig.
- Cassirer, Ernst 1948. *Myten om staten*. Natur och Kultur, Stockholm 1948.
- Castles, Francis G. 1998. *Comparative Public Policy. Patterns of Post-war Transformation*. Edward Elgar, London.
- Coleman, James S. 1990. *Foundations of Social Theory*. Harvard University Press, Cambridge.
- Constant, Benjamin 1806 [1997]. *Principes de politique*. Hachette Pluriel, Paris.
- Cox, Gary W. 1997. *Making Votes Count. Strategic Coordination in the World's Electoral Systems*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dahrendorf, Ralf 1971. *Homo sociologicus. Om människan och rollerna*. Argos, Uppsala.
- Dahrendorf, Ralf 1974. »Citizenship and beyond: the social dynamics of an idea«, *Social Research*, 41.

- Dahrendorf, Ralf 1990. *Reflections on the Revolution in Europe*. Chatto & Windus, London.
- Damasio, Antonio R. 1995. *Descartes' Error. Emotion, Reason and the Human Brain*. Picador, London.
- Downs, Anthony 1957. *An Economic Theory of Democracy*. Harper & Brothers, New York.
- Dryzek, John S. 1990. *Discursive Democracy. Politics, Policy, and Political Science*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Duchacek, Ivo D. 1973 *Power Maps. Comparative Politics of Constitutions*. ABC-Clio, Santa Barbara.
- Duhamel, Olivier 1980. *La gauche et la Ve République*. Presses Universitaires de France, Paris.
- Dworkin, Gerald 1988. *The Theory and Practice of Autonomy*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dworkin, Ronald 1985. *A Matter of Principle*. Harvard University Press, Cambridge.
- Eggertsson, Thráinn 1990. *Economic Behavior and Institutions*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ehnmark, Anders 1990. *Slottet. En essä om Alexis de Tocqueville*. Norstedts, Stockholm.
- Elkin, Stephen L. 1996. »Madison and after: the American model of political constitution«, i Bellamy & Castiglione, red.
- Elster, Jon 1979. *Forklaring og dialektikk. Noen grunnbegreper i vitenskapsteorien*. Pax, Oslo.
- Elster, Jon 1983. »Offentlighet og deltakelse: to teorier om deltakerdemokratiet«, i Trond Bergh, red. *Deltakerdemokratiet. Teori og praxis*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Elster, Jon 1984. *Ulysses and the Sirens. Studies in Rationality and Irrationality*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Elster, Jon 1988. »Arguments for constitutional choice: reflections on the transition to socialism«, i Jon Elster & Rune Slagstad, red.
- Elster, Jon, red. 1998. *Deliberative Democracy*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Elster, Jon & Rune Slagstad, red. 1988. *Constitutionalism and Democracy*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Eriksen, Erik Oddvar, red. 1995. *Deliberativ politikk. Demokrati i teori og praxis*. Tano, Oslo.
- Feyerabend, Paul 1977. *Ned med metodologin! Skiss till en anarkistisk kunskapsteori*. Zenit/Rabén & Sjögren, Stockholm.
- Fishkin, James 1991. *Democracy and Deliberation. New Directions for Democratic Reform*. Yale University Press, New Haven.
- Fromm, Erich 1982. *Flykten från friheten*. 3 uppl. Natur och Kultur, Stockholm.

- Galtung, Johan 1967. *Theory and methods of social research*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Gewirth, Alan 1954. »Can men change laws of social science?«, *Philosophy of Social Science*, 21, 229–241.
- Goodin, Robert. E. 1996. *The Theory of Institutional Design*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Greenberg, Douglas m.fl., red. 1993. *Constitutionalism and Democracy. Transitions in the Contemporary World*. Oxford University Press, Oxford.
- Grilli, Vittorio, Donato Masciandaro & Guido Tabellini 1991. »Political and monetary institutions and public financial policies in the industrial countries«, *Economic Policy*, 13, 341–392.
- Grözinger, Gerd & Stephan Panter, red. 1998. *Konstitutionelle Politische Ökonomie. Sind unsere gesellschaftlichen Regelsysteme in Form und guter Verfassung?* Metropolis, Marburg.
- Gunsteren, Herman van 1998. *A Theory of Citizenship. Organizing Plurality in Contemporary Democracies*. Westview Press, Boulder.
- Gutmann, Amy 1985. »Communitarian critics of liberalism«, *Philosophy and Public Affairs*, 14, 308–322.
- Gutmann, Amy & Dennis Thompson 1996. *Democracy and Disagreement*. Harvard University Press, Cambridge.
- Habermas, Jürgen 1997. *Diskurs, rätt och demokrati*. Politisk-filosofiska texter i urval av Erik Oddvar Eriksen & Anders Molander. Daidalos, Göteborg.
- Hall, Peter A. & Rosemary C.R. Taylor 1997. »La science politique et les trois néo-institutionnalismes«, *Revue française de science politique*, 47, 469–496.
- Hayek, F. A. 1973. *Law, Legislation and Liberty*, 1–3. Routledge and Kegan Paul, London.
- Herlitz, Nils 1958. *Nordisk offentlig rätt*, 1. Institutet för rättsvetenskaplig forskning, 17. Norstedts, Stockholm.
- Hermansson, Jörgen 1993. *Politik som intressekamp. Parlamentariskt beslutsfattande och organiserade intressen i Sverige*. Norstedts Juridik, Stockholm.
- Hesse, Joachim Jens & Nevil Johnson, red. 1995. *Constitutional Policy and Change in Europe*. Oxford University Press, Oxford.
- Holmberg, Håkan 1984. *Att läsa Karl Popper*. Timbro, Stockholm.
- Holmberg, Sören & Lennart Weibull 1997. *Ett missnöjt folk?* SOM-rapport 18, Göteborgs universitet.
- Holmes, Stephen 1995. *Passions and Constraint. On the Theory of Liberal Democracy*. University of Chicago Press, Chicago.
- Hultberg, John 1997. »The Two Cultures revisited«, <http://viktor.ufhs.gu.se/two.htm>
- Karl, Terry L. 1990. »Dilemmas of democratization in Latin America«, *Comparative Politics*, 23, 1–22.
- Kelsen, Hans 1925. *Allgemeine Staatslehre*. Julius Springer Verlag, Berlin.

- Kelsen, Hans 1941. *Vergeltung und Kausalität. Eine soziologische Untersuchung*. W.P. Van Stockum, Haag.
- King, Gary, Robert O. Keohane & Sidney Verba 1994. *Designing Social Inquiry. Scientific Inference in Qualitative Research*. Princeton University Press, Princeton.
- Kobusch, Theo 1997. *Die Entdeckung der Person. Metaphysik der Freiheit und modernes Menschenbild*. 2 uppl. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- La Boétie, Estienne de 1954. *Frivillig trældom*. Wahlström & Widstrand, Stockholm.
- Lalman, David, Joe Oppenheimer & Piotr Swistak 1993. »Formal rational choice theory: a cumulative science of politics«, i Ada W. Finifter, red. *Political Science. The State of the Discipline, II*. American Political Science Association, Washington, D.C.
- Lane, Jan-Erik 1996. *Constitutions and Political Theory*. Manchester University Press, Manchester.
- Lane, Robert E. 1983. »Market thinking and political thinking«, i Adrian Ellis & Krishan Kumar, red. *Dilemmas of Liberal Democracy*, Tavistock, London.
- Laudan, Larry 1996. *Beyond Positivism and Relativism. Theory, Method, and Evidence*. Westview Press, Boulder.
- Lepenes, Wolf 1985. *Die drei Kulturen. Soziologie zwischen Litteratur und Wissenschaft*. Hanser, München.
- Lepenes, Wolf 1988. *Between Literature and Science. The Rise of Sociology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Levine, George, red. 1987. *One Culture. Essays In Science and Literature*. The University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin.
- Lindensjö, Bo, Ulf Mörkenstam & Jouni Reinikainen, red. 1996. *Liberalismen och den moderna demokratin*. Studentlitteratur, Lund.
- Lipovetsky, Gilles 1983. *L'ère du vide. Essais sur l'individualisme contemporain*. Gallimard, Paris.
- Lloyd, G.E.R. 1987. *The Revolutions of Wisdom. Studies in the Claims and Practice of Ancient Greek Science*. University of California Press, Berkeley.
- Mann, Heinrich 1918/1982. *Der Untertan*. Deutscher Taschenbuchverlag.
- March, James G. & Johan P. Olsen 1989. *Rediscovering Institutions. The Organizational Basis of Politics*. The Free Press, New York.
- March, James G. & Johan P. Olsen 1995. *Democratic Governance*. The Free Press, New York.
- MacIntyre, Alasdair 1981. *After Virtue*. Univ. of Notre Dame Press, Notre Dame.
- Mendus, Susan, red. 1988. *Justifying Toleration. Conceptual and Historical Perspectives*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Mill, John Stuart 1861 [1958]. *Considerations on Representative Government*. The Library of Liberal Arts, Bobbs-Merrill, Indianapolis.
- Miller, Gary J. 1997. »The impact of economics on contemporary political science«, *Journal of Economic Literature*, 35, 1173–1204.

- Moberg, Erik 1994. *Offentliga beslut. En introduktion till den ekonomiska teoribildningen inom statsvetenskapen*. Mobergs Publikationer, Lövestad.
- Morgan, Gareth 1986. *Images of Organization*. Sage, Beverly Hills.
- Mueller, Dennis C. 1996. *Constitutional Democracy*. Oxford University Press, Oxford.
- Mulhall, Stephen & Adam Swift 1997. *Liberals and Communitarians*. 2 uppl. Blackwell, Oxford.
- Noelle-Neumann, Elisabeth 1980. *Die Schweigespirale. Öffentliche Meinung, unsere soziale Haut*. Ullsten, Frankfurt am Main.
- Norris, Pippa 1996. »Legislative recruitment«, i Lawrence LeDuc, Richard Niemi & Pippa Norris, red. *Comparing Democracies. Elections and Voting in Global Perspective*. Sage, Newbury Park.
- North, Douglass C. 1990 [1993] *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*. Cambridge University Press, Cambridge. Sv. övers. *Institutionerna, tillväxten och välståndet*, SNS Förlag, Stockholm 1997.
- Novak, Miroslav 1996. »Démocratie(s) et efficience(s): y a-t-il un choix constitutionnel supérieur à tous les autres?«, *Revue Internationale de Politique Comparée*, 3, 689–712.
- Olsen, Johan P. 1990. *Demokrati på svenska*. Carlssons, Stockholm.
- O'Neill, Onora 1996. *Toward Justice and Virtue. A Constructive Account of Practical Reasoning*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Petersson, Olof 1986. *Metaforernas makt*. Carlssons, Stockholm.
- Petersson, Olof 1989. *Makt i det öppna samhället*. Carlssons, Stockholm.
- Petersson, Olof 1996. *Rättsstaten. Frihet, rättssäkerhet och maktindelning i dagens politik*. Norstedts Juridik, Stockholm.
- Petersson, Olof & Donald Söderlind 1993. *Svensk förvaltningspolitik*. 2 uppl. Publica, Stockholm.
- Petersson, Olof, Anders Westholm & Göran Blomberg 1989. *Medborgarnas makt*. Carlssons, Stockholm.
- Pfetsch, Frank R. 1985. *Verfassungspolitik der Neuzeit. Theorie und Praxis des bundesdeutschen Konstitutionalismus*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Pizzorno, Alessandro 1986. »Sur la rationalité du choix démocratique«, i Pierre Birnbaum & Jean Leca, red. *Sur l'individualisme*. Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris.
- Popper, Karl R. 1966. *The Open Society and its Enemies*, 1–2. 5 uppl. Routledge and Kegan Paul, London. Sv. övers. *Det öppna samhället och dess fiender*. Akademitratur, Stockholm 1980–1981.
- Popper, Karl R. 1972. *Conjectures and Refutation. The Growth of Scientific Knowledge*. 4 uppl. Routledge and Kegan Paul, London.
- Popper, Karl R. 1992. *In Search of a Better World*. Routledge, London.
- Putnam, Robert D. 1993. *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press, Princeton. Sv. övers. *Den fungerande demokratin. Medborgarandans rötter i Italien*. SNS Förlag, Stockholm 1996.
- Radnitzky, Gerard 1987. *Entre Wittgenstein et Popper*. Vrin, Paris.

- Rae, Douglas 1971. *The Political Consequences of Electoral Laws*. 2 uppl. Yale University Press, New Haven.
- Raz, Joseph 1986. *The Morality of Freedom*. Clarendon, Oxford.
- Renaut, Alain 1997. *Kant aujourd'hui*. Aubier, Paris.
- Reschler, Nicholas 1993. *Pluralism. Against the Demand for Consensus*. Clarendon Press, Oxford.
- Riesman, David 1961. *Den ensamma massan. En studie av den amerikanska karaktären i förvandling*. Aldus, Stockholm.
- Riker, William H. 1982. »Two-party systems and Duverger's law«, *American Political Science Review*, 76, 153–166.
- Rosenau, Pauline Marie 1992. *Post-Modernism and the Social Sciences. Insights, Inroads, and Intrusions*. Princeton University Press, Princeton.
- Rothstein, Bo 1996. »Political institutions«, i Robert E. Goodin & Hans-Dieter Klingemann, red., *A New Handbook of Political Science*, Oxford University Press, Oxford.
- Roubini, Nouriel & Jeffrey D. Sachs 1989. »Political and economic determinants of budget deficits in the industrial democracies«, *European Economic Review*, 33, 903–938.
- Sandel, Michael J. 1982. *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Sanders, Lynn 1997. »Against deliberation«, *Political Theory*, 25, 347–376.
- Sartori, Giovanni 1994. *Comparative Constitutional Engineering*. Macmillan, London.
- Schmiegelow, Michèle 1995. »Démocratie en Asie: cultures, pouvoir, économie et civilisation«, *Revue Internationale de Politique Comparée*, 2, 237–254.
- Schmitt, Carl 1933 [1987]. *Der Begriff des Politischen*. Duncker & Humblot, Berlin.
- Schmitt, Hermann & Sören Holmberg 1995. »Political parties in decline?«, i Hans-Dieter Klingemann & Dieter Fuchs, red. *Citizens and the State*. Oxford University Press, Oxford.
- Schnapper, Dominique 1994. *La communauté des citoyens. Sur l'idée moderne de nation*. Gallimard, Paris.
- Schumpeter, Joseph A. 1942. *Capitalism, Socialism, and Democracy*. Harper, New York.
- Segerstedt, Torgny T. 1939. *Demokratiens problem i socialpsykologisk belysning*. Natur och Kultur, Stockholm.
- Snow, Charles Percy. 1959. *The Two Cultures and The Scientific Revolution*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Snow, Charles Percy 1964. *The Two Cultures and A Second Look*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Soltan, Karol Edward & Stephen L. Elkin, red. 1996. *The Constitution of Good Societies*. Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania.
- SOU 1963:16. *Sveriges statsskick 1*. Författningsutredningens lagförslag.

- SOU 1990:44. *Demokrati och makt i Sverige*. Maktutredningens huvudrapport.
- SOU 1993:16. *Nya villkor för ekonomi och politik*. Ekonomikommisionens förslag.
- Sydow, Björn von 1989. *Vägen till enkammarriksdagen. Demokratisk författningspolitik i Sverige 1944–1968*. Tiden, Stockholm.
- Taagepera, Rein & Matthew S. Shugart 1989. *Seats and Votes. The Effects and Determinants of Electoral Systems*. Yale University Press, New Haven.
- Tarde, Gabriel 1901 [1989]. *L'opinion et la foule*. Presses universitaires de France, Paris.
- Taylor, Charles 1989. *Sources of the Self. The Making of Modern Society*. Harvard University Press, Cambridge.
- Thom, Martin 1995. *Republics, Nations and Tribes*. Verso, London.
- Tingsten, Herbert 1945 [1960]. *Demokratiens problem*. Aldus, Stockholm.
- Tocqueville, Alexis de 1835 [1997]. *Om demokratin i Amerika*. I–II. Övers. Ervin Rosenberg. Atlantis, Stockholm.
- Todorov, Tzvetan 1997. *Benjamin Constant. La passion démocratique*. Hachette, Paris.
- Tönnies, Ferdinand 1887 [1991]. *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Uddhammar, Emil, red. 1993. *Gemenskaparna*. Timbro, Stockholm.
- Udéhn, Lars 1996. *The Limits of Public Choice. A Sociological Critique of the Economic Theory of Politics*. Routledge, London.
- Van Deth Jan W. & Elinor Scarbrough, red. 1995. *The Impact of Values*. Oxford University Press, Oxford.
- Vile, M.J.V. 1967. *Constitutionalism and the Separation of Powers*. Clarendon Press, Oxford.
- Walzer, Michael 1997. *On Toleration*. Yale University Press, Princeton.
- Weaver, R. Kent & Bert A. Rockman, red. 1993. *Do Institutions Matter? Government Capabilities in the United States and Abroad*. The Brookings Institution, Washington D.C.
- Weber, Max (1914) 1983. *Ekonomi och samhälle*. 1. Argos, Lund.
- Wheare, K.C. 1968. *Moderna författningar*. Aldus/Bonniers, Stockholm.
- Young, Robert 1986. *Personal Autonomy. Beyond Negative and Positive Liberty*. Croom Helm, Beckenham.
- Åberg, Carl-Johan 1997. *Ett svårskött pastorat. Hur förnya svensk politik?* SNS Förlag, Stockholm.

En demokratisk konstitution är uttryck för människans förmåga att kritiskt reflektera över sitt samhälles organisation och framtid. Debatten om det politiska systemet hämmas emellertid av missuppfattningar och falska motsättningar. Samhällsteoriernas kartor är ofta felritade.

Denna bok utgör både en början och ett slut. Den sammanfattar en nu ganska omfattande forskning om demokrati och makt. Samtidigt utgör boken en inledning till ett projekt om Sveriges konstitutionella framtid. Den innehåller förslag till lösningar till några av samhällsvetenskapens principproblem. Avsikten är att bidra till den praktiska forskningsuppgiften att finna bättre fungerande spelregler för den demokratiska processen.

SNS FÖRFATTNINGSPROJEKT analyserar konsekvenserna av konstitutionella förändringar. Sverige står inför ett stort antal författningpolitiska handlingsalternativ. Projektets uppgift är att ge ett systematiskt kunskapsunderlag för dessa konstitutionella vägval.

OLOF PETERSSON är professor i statskunskap och forskningsledare vid SNS.

SNS
FÖRLAG

ISBN 91-7150-753-1

9 789171 507532